

Araştırma Makalesi

I. Şah İsmail'in İdarî-Askerî ve İctimaî-İktisadî Politikaları Üzerine Bazı Notlar ve Değerlendirmeler

Namıg Musalı*

ORCID-Id: 0000-0003-1291-8380

Öz

Bu çalışma giriş, beş bölüm, sonuç ve kaynakçadan oluşmaktadır. İlk bölümde Safevî Devleti'nin karakter çizgileri açıklanmış, ikinci bölümde Safevî şahının konumu incelenmiş, üçüncü bölümde Safevî devlet erkânı anlatılmış, dördüncü bölümde Safevî ordusu hakkında bilgi verilmiş, beşinci bölümde ise Safevî ülkesinin sosyal hayatı ve ekonomik durumu incelenmiştir.

I. Şah İsmail tarafından 1501 yılında kurulmuş olan Safevî Devleti, feodal yapıya sahip olan teokratik bir monarşiydi. 1510 yılına gelindiğinde söz konusu devletin arazisi Kafkaslardan Fars Körfezi'ne kadar uzanmakta, Fırat ve Ceyhun ırmakları arasındaki toprakları içine almaktaydı. Bu geniş imparatorluğun başkenti Tebriz, can damarı Azerbaycan, resmî ideolojisi ise Şiilikti. Devletin asıl kurucu ve yönetici unsuru Kızılbaş Türk boylarıydı. Devlet de çoğu zaman bu topluluğun şerefine Kızılbaş Devleti diye isimlendirilmekteydi.

İlk Safevî şahı babası taraftan seyyid oldukları belirtilen Erdebil şeyhlerinin soyundan gelmekle beraber annesi tarafından da Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın torunuydu. Bu yüzden o, manevi ve ideolojik açılardan kendisini Hz. Ali hilafetinin varisi olarak görüyor, öte yandan da Akkoyunlu saltanatının siyasi mirasına hak iddia ediyordu. Velayet şahının (Hz. Ali'nin) ve Erdebil şeyhlerinin ardılı olarak "Şah" ve "Mürşid-i Kâmil" sıfatlarını taşıyan genç Safevî lideri öte yandan Türk Devlet geleneğine bağlılığından dolayı "Hakan" ve "Bahadır Han" unvanlarıyla anılıyordu.

* *Kastamonu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Anabilim Dalı, E-Posta: namiq.musali@gmail.com*

Namıg Musalı

Safevî Devleti'nin idari teşkilatında çok sayıda askerî, mülki ve dinî makamlar bulunmaktaydı. Makalemizde I. Şah İsmail döneminde var olan devlet makamlarının yaklaşık 30'u hakkında bilgiler verilmiş, ayrıca bu makamlarda bulunan devlet adamlarının kimliği ve faaliyetlerine de açıklık getirilmeye çalışılmıştır.

I. Şah İsmail'in ordusu başlıca olarak Türk Kızılbaş boylarının atlı birliklerinden oluşuyordu. Farklı kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre, I. Şah İsmail iktidarını kuvvetlendirdikten sonra toplam 70 bin ila 100 bin kişilik bir orduya sahipti. Safevî ordusunda sayısı az olmakla beraber ateşli silahlar da bulunmaktaydı.

Yarı göçebe Kızılbaş beyleri, üst düzey sivil bürokratlar, Şii din adamları ve diğer yerleşik feodallar toplumun hâkim sınıfını oluşturuyorlardı. Beş türlü toprak mülkiyeti şekli vardı: hassa, divanî, vakıf, mülk ve icma. Divan toprakları esas itibariyle koşullu feodal toprak sahipliği şeklinde Kızılbaş boylarının elit tabakası arasında dağıtılıyordu.

Safevî Devleti'nin kurulmasıyla beraber Akkoyunlu saltanatının son dönemlerindeki kaos ortamına son verilmesi ve güçlü bir merkezî iktidarın tesis edilmesi sayesinde ekonomik ve kültürel gelişim için uygun şartlar meydana gelmişti.

Safevî Devleti klasik göçebe imparatorluklarının son örneklerinden biri olarak kurulsada, bu şekilde devam edemedi. XVI. yüzyılda Osmanlılar karşısında aldığı ardışık yenilgiler Safevîleri yeni açılımlara itecek ve I. Şah Abbas'ın reformlarına yol açacaktı.

Anahtar Kelimeler: Safevîler, Kızılbaşlar, Teokrasi, Monarşi, Feodalite

Some Notes and Reflections on the Administrative-Military and Socio-Economic Policies of Shah Ismail I

Abstract

The current study consists of an introduction, five parts, a conclusion and a list of the literature used. The first chapter highlights the characteristic features of the Safavid state. The second chapter reviews the status of the Safavid Shah. The third chapter describes the official ranks of the Safavid state. The fourth chapter summarizes the structure of the Safavid army. The fifth chapter contains a review of the social life and economic situation in the Safavid state.

Founded by Shah Ismail in 1501, the Safavid state was a feudal state ruled by a theocratic monarchy. By 1510 the territory occupied by this state stretched from the Caucasus to the Persian Gulf, encompassing the lands between the rivers Euphrates and Amu Darya. Azerbaijan and its capital city Tabriz formed the heartland of this wide empire whose official ideology was Shia Islam. The Qizilbash Turks were the main founders and ruling strata of the state, which was often called the Qizilbash state after these tribes.

On his father's side of the family, the first Safavid Shah was descended from the sheikhs of Ardabil, who claimed to be Seyyids, i.e. descendants of the Prophet Muhammad. On his mother's side, he was the grandson of Uzun Hasan, the Akkoyunlu ruler. As a result, Shah Ismail considered himself the heir to the caliphate of Imam Ali, from a spiritual and ideological perspective, while simultaneously claiming to be the political legacy of the Akkoyunlu state. In one hand the young leader of the Safavids held the titles Shah and Murshid-i-Kamil (i.e. the "perfect spiritual director") seeing himself successor to the "holy shah" (i.e. Imam Ali) and the Ardabil sheikhs, while in the other he held the titles Khaqan and Bahadur Khan due to his adherence to the Turkic state tradition.

There were many military, civil and religious offices within the administrative structure of the Safavid state. In this paper, we discuss the functions of nearly 30 government offices and their bearers that operated during the reign of Shah Ismail I.

Namıg Musalı

Shah Ismail's army consisted mainly of Turkish Qizilbash cavalry. According to information obtained from numerous sources, the number of soldiers in Shah Ismail's army totaled between 70-100,000 men after he had consolidated his rule. The Safavid troops had firearms, albeit in small numbers.

The ruling class was made up of the semi-nomadic Qizilbash nobility as well as high-ranking civil bureaucrats, Shia clerics and other resident feudal lords. There were five forms of land ownership: khassa (domains owned by the ruling dynasty), divani (state lands), waqf (property of pious and charitable institutions), mulk (lands owned by landlords) and ijma (property owned by the rural community). The state's lands were mainly divided up among the Qizilbash elites in the form of conditional feudal land ownership.

Conditions conducive to the country's economic and cultural development emerged with the cessation of chaos of the late Akkoyunlu period and the creation of a powerful central authority following the formation of the Safavid state.

Although the Safavid state was founded as one of the last examples of classical nomadic empires, it was unable to continue in this fashion. The succession of defeats at the hands of the Ottomans during the 16th century compelled the Safavids to take new initiatives leading to the reforms of Shah Abbas I.

Keywords: Safavids, Qizilbashs, Theocracy, Monarchy, Feudalism

Некоторые заметки и размышления по административно-военной и общественно- экономической политике шаха Исмаила I

Резюме

Данное исследование состоит из введения, пяти частей, заключения и списка использованной литературы. В первой главе подчеркнуты характерные черты государства Сефевидов. Во второй главе изложен вопрос о статусе сефевидского шаха. В третьей главе описаны официальные чины государства Сефевидов. В четвертой главе даны сведения о сефевидской армии. В пятой главе рассмотрена социальная жизнь и экономическое положение страны Сефевидов.

Государство Сефевидов, основанное шахом Исмаилом в 1501 году, было теократической монархией с феодальной структурой. К 1510 году данная держава простиралась от Кавказа до Персидского залива, занимая территорию между реками Евфрат и Амударья. Ядром этой обширной империи являлся Азербайджан со своей столицей, т.е. городом Тебриз, а ее официальной идеологией был шиизм. Главными основателями и правящими слоями государства были турки-кызылбаши. Государство часто называлось Кизилбашским государством в честь этих племен.

Первый сефевидский шах со стороны своего отца произошел от рода ардебильских шейхов, которые, по их словам, были сейидами, т.е. потомками пророка Мухаммеда, а по материнской линии он был внуком падишаха династии Ак-коюнлу Узун Хасана. Из-за этого шах Исмаил, с духовно-идеологической точки зрения считал себя наследником халифата имама Али, а с другой стороны, он претендовал на политическое наследие государства Ак-коюнлу. Молодой лидер Сефевидов, имеющий с одной стороны титулы «шах» и «мюршид-икямиль» (т.е. «совершенный духовный наставник»), как преемник «святого шаха» (т.е. имама Али) и ардебильских шейхов, с другой стороны носил и титулы «хакан» и «бахадыр хан» из-за своей приверженности к тюркской государственной традиции.

Namıg Musalı

В административной структуре государства Сефевидов было много военных, гражданских и религиозных должностей. В данной статье мы дали сведения о функциях около 30 государственных должностей и их носителей, которые действовали во время правления шаха Исмаила I.

Армия шаха Исмаила состояла в основном из конных войск тюркских племен кызылбашей. Согласно информации, полученной из разных источников, после укрепления сефевидской власти в армии шаха Исмаила насчитывалось в общем количестве от 70 до 100 тысяч солдат. Сефевидские войска имели и огнестрельное оружие, не смотря на то, что количество такого оружия у них было малочисленным.

Господствующий класс состоял из полукочевой кызылбашской знати, высокопоставленных гражданских чиновников, шиитских священнослужителей и из других оседлых феодалов. Существовало пять форм собственности на землю: хасса (собственные домены правящей династии), дивани (казенные земли), вакф (имущества религиозных и благотворительных учреждений), мюльк (собственные земельные участки помещиков) и иджма (имущества сельской общины). Казенные территории в основном были распределены между элитой кызылбашей, как условное феодальное землевладение.

С образованием государства Сефевидов и с прекращением хаоса, имевшим место в позднем периоде правления династии Ак-коюнлу, и с созданием сильной центральной власти появились благоприятные условия для экономического и культурного развития страны.

Хотя государство Сефевидов было образовано как один из последних примеров классических кочевых империй, оно не могло продолжаться таким образом. Последовательные неудачи сефевидов перед османами в течение XVI века подтолкнули их к новым инициативам и привели к реформам шаха Аббаса I.

Ключевые слова: Сефевиды, кызылбаши, теократия, монархия, феодализм

Namıg Musalı

Giriş

1501-1736 yılları arasında var olmuş Safevî Devleti, Gaznelilerin iktidar döneminden Kaçarların çöküşüne kadar İran'ı yönetmiş olan Türk egemenliği döneminin en uzun süre devam etmiş olan bir aşamasıdır. Devletin kurucusu olan ve 1501-1524 yılları arasında bu devleti yönetmiş bulunan I. Şah İsmail, başarılı bir siyasi lider, yetenekli bir ordu kumandanı, ülkeler fetheden fatih, Türk edebiyatında önemli yere sahip olan bir şair, taraftarlarınca keramet ehli olduğuna inanılan bir müşid-i kâmil olarak tarihe geçmiştir. Siyaset, edebiyat ve maneviyat meydanlarında aynı anda cevelan etmiş bulunan I. Şah İsmail'in enteresan hayatı günümüze kadar pek çok araştırmalara ve romanlara konu olmuş, muhtemelen bundan böyle de tarihçilerin, edebiyatçıların ve romancıların gündeminde kalmaya devam edecektir.

Türkiye'de bu konuda gerçekleştirilen çalışmalara gelince, I. Şah İsmail'in edebî kişiliği değişik yönleriyle araştırılmasına rağmen, onun siyasi ve askerî faaliyetleri daha çok yürüttüğü fetihler ve yaptığı savaşlar açısından ele alınmıştır. Bu makalemizde ana kaynaklar ışığında I. Şah İsmail'in iç politikasını, devlet anlayışını, onun döneminde var olan idari ve askerî yapılanmayı, toplumsal ve ekonomik düzeni incelemeye çalışacağız.

1. Safevî Devleti'nin Karakter Çizgileri

I. Şah İsmail'in tesis ettiği Safevî Devleti tüm Türk dünyası tarihinde isminden söz ettiren imparatorluklardan biri olmuştur. Merhum hocamız O.Efendiyev'in 1950'li yıllardan itibaren bu alanda yürütmeye başladığı araştırmalardan sonra Azerbaycan tarihçiliğinde Safevî Devleti'nin kuruluş ve gelişim süreci boyunca (I. Şah Abbas'ın reformlarına kadar) Azerbaycan merkezli bir Türk devleti olması kanaati oluşmuştur.¹ Rus tarihçiliğinde İ.P.Petruşevsky'nin çalışmalarıyla Safevî Devleti'nin Türklerce yönetilen bir devlet olduğu düşüncesi ağırlık kazanmıştır.² F.Sümer'in Safevîlerle

---

¹ Oktay Efendiyev, *Obrazovaniye Azerbaydjanskogo gosudarstva Sefevidov v naçale XVI veka*, İzdatelstvo Akademii Nauk, Baku, 1961; aynı müellif, "Le Rôle des tribus de langue turque dans la création de l'état Séfévide", *Turcica*, Tome VI, Paris-Strasbourg, 1975, p.24-33; aynı müellif, *Azerbaycan Safevî Devleti (16. Yüzyıl)*, Çev. Ali Asker, TEAS Press, İstanbul, 2018.

² İlya Pavloviç Petruşevsky, "Azerbaydjan v XVI-XVII vekax", *Sbornik statey po istorii Azerbaydjana*, Vıpusk I, İzdatelstvo Akademii Nauk, Baku, 1949, s.225-298; aynı müellif, *Oçerki po istorii feodalnıx otnoşeniy v Azerbaydjane i Armenii v XVI – naçale XIX vv.*, İzdatelstvo Leningradskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Leningrad, 1949, s.69-72; aynı müellif, *İslam v İrane v VII-XV vekax*, İzdatelstvo Leningradskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Leningrad, 1966, s.372.

Namıg Musah

ilgili araştırmalarının ardından Türkiye akademik çevrelerinde de bu devletin bir Türk devleti olduğu gerçeği geniş bir yankı bulmuştur.³

Pek çok Batılı müsteşrikler, Gaznelilerden Kaçarların çöküşüne kadar geçen yaklaşık bin yıllık bir süre zarfında İran'ın çeşitli Türk hanedanları tarafından yönetildiğini beyan etmişlerdir.⁴ Öte yandan J.M.Smith, bizce de haklı olarak, Safevî hâkimiyetini "İran üzerindeki bin yıllık Türk iktidarı döneminin en muhteşem ve en etkin yönetimi" diye nitelendirmektedir.⁵ Safevî İmparatorluğu'na Karakoyunlu ve Akkoyunlu hanedanlarından sonra üçüncü Türkmen konfederasyonu şeklinde bir yaklaşım sergilenmesinin, Avrupa tarihçiliğinde kendine sağlam bir yer edindiğini söyleyebiliriz.⁶ P.Golden, Safevî Devleti'nin bariz bir Türk karakterine sahip olduğunun altını çizmekte⁷, J.L.Bacque-Qrammont ise somut bir şekilde Şah İsmail'in "Azerbaycan'da bir Türk Devleti kurduğunu" belirtmektedir.⁸

XIII. yüzyıldan itibaren başkenti Tebriz'le beraber bir sıra imparatorlukların merkezi konumunda olan Türk ülkesi Azerbaycan XVI. yüzyılda Safevî Devleti'nin merkezi olmuştur. Safevî kaynakları Şah İsmail'in Azerbaycan saltanatı uğruna mücadele verdiğini ve Tebriz'de

³ Faruk Sümer, Safevî Devletin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, TTK, Ankara, 1999.

⁴ Alessandro Bausani, The Persians from the Earliest Days to the Twentieth Century (translated from the Italian by J.B.Donne), Elek Books Ltd., London, 1971, p.129; Gerhard Doerfer, "İran'da Türkler", Türk Dili (Türk Dil Kurumu Yayını), Sayı: 431, Ankara, 1987, s.243; Richard Foltz, Iran in World History, Oxford University Press, London, 2016, p.61.

⁵ John Masson Smith, "Turanian Nomadism and Iranian Politics", Iranian Studies, Vol. XI, 1978, p.74.

⁶ Vladimir Minorsky, "Tadhkirat al-Muluk": A Manual of Safavid Administration circa 1137 / 1725, Luzac & Co., London, 1943, p.30; Ann Lambton, Landlord and Peasant in Persia, Oxford University Press, London, 1953, p.106; Peter Jackson and Laurence Lockhart (ed.), The Cambridge History of Iran. Vol. VI: The Timurid and Safavid Periods, Cambridge University Press, Cambridge, 1986, p.331; Hans Robert Roemer. "Kızılbaş Türkmenler: Safevî Teokrasisinin Kurucuları ve Kurbanları", Çev. Harun Yıldız, Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, Sayı: 38, Ankara, 2006, s.85; Jean-Paul Roux, Türklerin Tarihi: Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 yıl, Çevirenler: Aykut Kazancıgil ve Lale Arslan-Özcan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2007, s.376.

⁷ Peter B. Golden, An Introduction to the History of the Turkic Peoples, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1992, p.375.

⁸ Jean Louis Bacque-Qrammont, "Padişah ve Şah: XVI. Yüzyıl Başında İyi Bilinmeyen Diplomatik Oyunlar Hakkında", Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt: 2, Samsun, 1987, s.33. I. Şah İsmail'in Azerbaycan merkezli bir Türk devleti kurduğu yönünde daha önceleri ifade ettiğimiz görüşlere Batılı bir meslektaşımız itirazda bulunmuştur. Bkz.: Barry Wood, "The Battle of Chalderan: Official History and Popular Memory", Iranian Studies, Vol. 50, Issue 1, 2017, p.99. Oysaki bu makalemizde sunduğumuz örneklerden görüldüğü üzere, benzeri fikirler bizden önce sadece Azerbaycan tarihçileri tarafından değil, bazı yabancı akademisyenler tarafından da öne sürülmüştür.

Namıg Musalı

Azerbaycan tahtına oturduğunu ifade etmektedirler.⁹ Araştırmacılar Şah İsmail'in 1501 yılında iktidara yükselişi sırasında Azerbaycan saltanatının başına geçtiğini ve kendisini Azerbaycan Şahı ilan ettiğini belirtmektedirler.¹⁰ Alman tarihçi H.Braun'un beyan ettiği üzere, bu dönemde Azerbaycan tüm Safevî İmparatorluğu'nun kalbiydi.¹¹

XVI. yüzyılın ortalarında Safevî başkentinin Kazvin'e, aynı yüzyılın sonlarında ise İsfahan'a nakledilmesi, hatta I. Şah Abbas'ın (1587-1629) reformları bile imparatorluğun Türk devleti vasfını belli bir ölçüde korumasına engel olamamıştı. Nitekim 1683-1684 yıllarında bölgeye seyahat yapmış olan Alman seyyahı E.Kempfer, Safevî Devleti'nin Türklere dayalı olduğunu şu sözlerle ifade etmiştir: "Padişah'ın askerleri Şah İsmail zamanında Safevî Hanedanı'nı saltanata yükseltmiş olan Türkî kavimlendendirler. İran'ın her yerinde bu Türk askerleri kalabalıktırlar".¹² Kaynaklarda Safevî Devleti onu kuran ve geliştiren Türk Kızılbaş oymaklarının şerefine "Kızılbaş Devleti", Safevî padişahı ise "Kızılbaş padişahı" diye tanımlanmaktaydı.¹³ I. Şah Abbas'ın saray tarihçisi olan Türkmen İskender Bey Münşi, Kızılbaş ve Devlet kavramlarının ebceci hesabıyla birbirine denk olduklarını ve bu iki kavramın bir bütün teşkil ettiğini yazmaktadır.¹⁴ Safevî döneminde Kızılbaşlık kavramı sadece 12 imama itikat sembolü veya bir dinî inanç şeklini ifade etmekle sınırlı kalmayıp, siyasi, coğrafi ve etnik anlamlar da taşımaktaydı. Kaynaklardaki kayıtlara baktığımızda, kızıl taç giyen herkesin Kızılbaş diye

⁹ Bicen, Cihângüşâ-yı Hâkân (Târîh-i Şâh İsmâ'îl), Mukaddime ve peyvethâ A.Muztarr. Merkez-i Tahkikât-ı Fârsî-i Êrân ve Pâkistân, İslâmâbâd, 1986, s.130; Budak Münşi Kazvîni, Cevâhirü'l-Ahbâr, Mukaddime-yü tashîh ü ta'likât: Muhsin Behrâmnejâd, İntişârât-ı Mîrâs-ı Mektûb, Tahran, 1378, s.118-119; İskender Bey Münşi Türkman, Târîh-i 'Âlemârâ-yi 'Abbâsî. I. c., Farsçadan tercümenin, önsözün, şerhlerin ve göstericilerin müellifleri: Oktay Efendiyeve ve Namiq Musalı, Tahsil Neşriyatı, Bakü, 2009, s.83

¹⁰ Efendiyeve, Obrazovaniye, s.89,92,100; Gulam Server, Târîh-i Şâh İsmâ'îl, (tercüme: Muhammed Bâkır Ârâm ve Abbaskulu Gaffâriferd), Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, Tahran, 1384, s.49; Laurence Lockhart, The Fall of the Safavi Dynasty and Afghan Occupation of Persia, Cambridge University Press, Cambridge, 1958, p.19; Richard Tapper, "The Shahsevan in the Safavid Era", BSOAS, Vol. 37, 1974, p.324; Rıza Yıldırım, Turkomans Between Two Empires: The Origins of The Qizilbash Identity in Anatolia (1447-1514), The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University, A Ph.D. Dissertation, Ankara, 2008, s.298-299.

¹¹ Helmut Braun. "Iran under the Safavids and in the 18-th Century", The Muslim World: A Historical Survey, Part III: The Last Great Muslim Empires, Ed. by Berthold Spuler; Translated and Adapted by F.R.C.Bagley, Brill, Leiden, 1969, p.184-185.

¹² Muhammed Cevâd Meşkûr, Nezerî be Târîh-i Azerbaycan, Encümen-i Âsâr-ı Millî, Tahran, 1349, s.242.

¹³ Türkman, a.g.e., s.35,78,226,326,419,649,687,696; Petruşevsky, Oçerki, s.69; Efendiyeve, Obrazovaniye, s.5; Sümer, a.g.e., s.150; Roger Savory, Iran under the Safavids, Cambridge University Press, Cambridge, 1980, p.34.

¹⁴ Türkman, a.g.e., s.78.

Namıq Musalı

tanımlanmadığını ve Kızılbaş terimi ile Safevî hizmetindeki Türk boylarının kastedildiğini görüyoruz.¹⁵

Safevî zamanında Azerbaycan Türkçesi sarayda, orduda ve hatta yazı işlerinde resmî dil olarak kullanılıyordu.¹⁶ Safevî münşîleri, Azerbaycan Türkçesini Kızılbaş oymaklarının şerefine Kızılbaşça veya Kızılbaş Türkçesi diye tanımlamaktadırlar.¹⁷

İki asrı aşkın tarihi süresince Safevî Devleti'nin sınırları hiçbir zaman I. Şah İsmail'in hâkimiyet döneminin (1501-1524) ortalarında olduğu kadar geniş toprakları kapsayamamıştır.¹⁸ Devletin o zamanki arazisinin vasal topraklarla beraber 3,5 milyon kilometre kare olduğu tahmin edilmektedir.¹⁹ Bu geniş coğrafya içinde, Türkler, Tacikler, Gilekler, Mazandaranîler, Kürtler, Lurlar, Beluçlar, Afganlar, Araplar, Gürcüler, Ermeniler vs. gibi çeşitli halkların temsilcileri yaşamaktaydılar. Bahse konu dönemde imparatorluğun terkibine Karabağ, Çukursaad, Tebriz, Diyarbakır, Erzincan, Hemedan, Acem Irakı, Kirmanşah-Kelhûr, Arap Irakı, Fars, Kuh-i Gilûye, Kirman, Belh, Merv, Meşhed, Herat ve Astarâbâd vilayetleri dâhil idi. Yerel hanedanların veya yerel idarecilerin yönetimi altında bulunan Şirvan, Şeki, Kandahar, Bedahşan, Gilan, Mazenderan, Luristan, Huzistan, Bitlis, Sistan ve Gürcistan vilayetleri de Safevîlere bağlı durumdaydılar. Hatta 1511-1512 yıllarında Şah İsmail'in yardımıyla Maverâünnehr'de

¹⁵ Bkz.: Namiq Musalı, I. Şah İsmail'in Hâkimiyeti ("Târîh-i Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl" eseri esasında), Elm ve Tahsil Neşriyatı, Bakü, 2011, s.293-294.

¹⁶ Edward Granville Browne, A History of Persian Literature in Modern Times (A.D.1500-1924), Cambridge University Press, Cambridge, 1924, p.15; Efendiyev, Obrazovaniye, s.9; Bausani, a.g.e., p.146; Anatoliy Petroviç Novoseltsev, "Gosudarstvo Sefevidov v XVI – naçale XVIII vv.", İstoriya Vostoka v şesti tomax (glavny redaktor: R.B.Rıbakov), Tom III, Vostlit, Moskva, 1999, s.112; Süleyman Aliyarov vd., Azerbaycan Tarihi Üzre Kaynaklar, Azerbaycan Devlet Üniversitesi Neşriyatı, Bakü, 1989., s.184-190; Xeyirbey Kasimov, Orta Asırlarda Azerbaycan Medeniyeti, Aspoliqraf Neşriyatı, Bakü, 2008, s.269-270; Tourkhan Gandjei, "Turkish in the Safavid Court of Isfahan", Turcica, Vol. 21-23, Paris, 1991, p.311-318.

¹⁷ Mehmet Oğuzhan Kuşoğlu, Sâdıki-yi Kitabdar'ın Mecmaü'l-Havâs Adlı Eseri, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2012, s.2; Muhammed Rıza ve Abdülcemil Nasîrî, Ferheng-i Nasîrî. Be kûşîş-i Hasan Cevâdî ve Williem Floor; Kitâbhâne, Mûze ve Merkez-i Esnâd-ı Şûrâ-yı İslâmî, Tahran, 1392, s.279.

¹⁸ Klaus Michael Rohrborn, Provinzen und Zentralgewalt Persiens im 16 und 17 Jahrhundert, Walter de Gruyter & Co., Berlin, 1966, s.3.

¹⁹ Yakub Mahmudov, Vzaimootnoşeniya gosudarstv Akkoyunlu i Sefevidov s zapadno-yevropeyskimi stranami, İzdatelstvo Bakinskogo Universiteta, Baku, 1991, s.141.

Namıg Musalı

İktidarı ele geçirmiş olan Babür Padişah orada Safevî şahının ismine hutbe okutmuş ve para bastırmış, bu topraklarda Safevî askerleri yerleştirilmiştir.²⁰

Bilim adamlarının görüşleri, Şah İsmail'in hâkimiyete yükselişi sırasında İran ahalisinin çoğunluğunun Sünni olduğu ve Safevîlerin onlara Şiiliği kabul ettirdiği yönündedir.²¹ Safevî Devleti'nin kurucu unsuru Azerbaycan ve Anadolu'nun Kızılbaş Türk boyları olmasına rağmen şeriata dayalı yaşam tarzına sahip olan geniş halk kitleleri üzerinde iktidarın tesis edilmesinden sonra devlet yönetimi icabı Caferî fihna dayalı olan 12 imam Şiiliği resmî dinî ideoloji olarak ilan edilmiştir. Zira Safevî yönetimi altında bulunan halkın, özellikle de yerleşik toplumun yüzyıllardır şeriata dayalı bir İslamiyet anlayışı benimsemiş olması, onların Safeviyye sufi tarikatının veya Anadolu Aleviliğinin şariat üstü öğretilerine ve erkânlarına tabi tutulmasını imkânsız kılıyordu. Fakat zaman ilerledikçe Safevî yönetimi Sünniliğe karşı olduğu gibi resmî Şiilik anlayışıyla bağdaşmayan heterodoks İslâmî akınlara ve birtakım sufi tarikatlarına karşı da mücadeleye başlamış²², buna rağmen Safevî Devleti'nde resmî Şiilik anlayışının güçlü bir şekilde yerleşmesi uzun bir zaman almıştır.²³

2. Safevî Şahı – Manevi ve Siyasi İktidar Sahibi

Dinî ideolojinin kuvvetli etkisiyle hâkimiyete gelmiş bulunan Safevîlerin kudret kaynağı dünyevi ve ruhani hâkimiyetin vahdetinden ibaret olmuştur.²⁴ Şah İsmail Hatâî “menem hem pîr ü hem sultân-ı âlem” diyerek, kendisinin hem dinî, hem de dünyevi açıdan bir önder olduğunu açıklıyordu.²⁵ Safevî Şahı, kendisinde maddî ve manevi iktidarı birleştiren mutlak ve sınırsız hâkimiyete sahip bir hükümdardı. V.Minorsky'nin

²⁰ Hasan Bey Rumlu, Ahsenü't-Tevârîh (tashîh ve tahşîye: Abdü'l-Hüseyin Nevâtî), II. c. İntişârât-ı Esâtîr, Tahran, 1389, s.1061; Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl (ba mukaddime yü tashîh ü ta'lîk-i Asgar Muntazır Sâhib), Büngâh-ı Tercüme ve Neşr-i Kitâb, Tahran, 1349, s.404-405; Anonim, 'Âlemârâ-yı Safevî (be kûşîş-i Yedullah Şükri), Bünyâd-ı Ferheng-i Îrân, Tahran, 1350, s.352-353.

²¹ Sümer, a.g.e., s.2; Efendiyev, Azerbaycan, s.89; Vladimir Minorsky, “The Poetry of Shah Ismail I”, BSOAS, Vol. X, Part 4, University of London, 1942, p.1007a-1008a; Mehmet Çelenk, XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Safevî Şiiliği, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Bursa, 2005, s.113,174; Said Amir Arjomand, “Safevî Dönemi İran'ında Dinî Taşkınlık (Gulüvv), Sufilik ve Sünnilik (1501-1722)”, Çeviren: Namiq Musalı, Cappadocia Journal of History and Social Sciences. Vol. 7. Ahlen / Germany, 2016, s.161-162.

²² Zümrüd Kulizade, İz istorii azerbaydjanskoy filosofii VII-XVI vv., Azernesr, Bakü, 1992, s.182-183.

²³ Arjomand, a.g.m., s.187.

²⁴ Xeyirbey Kasımov, “Safevîler Devrinde Dinin Mevkii ve Rolüne Dair”, Şah İsmail ve Onun Devri (beynelhalk konferans), Hazar Üniversitesi Neşriyatı, Bakü, 1997, s.75.

²⁵ İrfan Görkaş, “Şah İsmail Hatâyî'nin ‘Pir ü Sultan-ı Âlem’ Fikri ve ‘Kızıl Taç’ Simgesi”, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, Sayı: 49, Ankara, 2009, s.139.

Namıg Musahı

değerlendirmesine göre, “Şah İsmail tarafından kurulmuş devlet bir teokrasiydi”.²⁶ Safevîler seyyid olduklarını belirterek kendilerini Peygamber (s) soyunun kanunî varisi ve on ikinci gizli imamın – Hz. Mehdi'nin temsilcileri olarak tanımlıyorlardı.²⁷

Safevî kaynaklarında yer almış bir rivayete göre, Şah İsmail hâkimiyet uğruna mücadeleye başlama iznini mana âleminde gizli imam Hz. Mehdi'den almıştı.²⁸ Aslında Safevî şahları kendilerini gizli imamın kanunî temsilcileri olarak tanımlarken o zamana kadar bu fonksiyonun taşıyıcıları olan Şii müçtehitlerinin rolünü benimsemeye çalışıyorlardı.²⁹

Safevî Şahı aynı zamanda Safeviyye tarikatının mürşid-i kâmil'i, Kızılbaş savaşılar ise onun müridleri sayılmaktaydılar. Şah'ın taraftarları kendi mürşidlerinin sıra dışı bir keramet sahibi olduğuna inanıyorlardı. Bir Safevî kaynağında yer almış bilgilere göre Kızılbaşlar, Hz. Ali'nin Şah İsmail'de tecelli ettiğini düşünmekteydiler.³⁰ Dönemin İtalya kaynakları da Şah İsmail'in kendi taraftarlarına kutsallaştırıldığı yönünde bilgiler vermekteler.³¹ Her ne kadar Çaldıran yenilgisi sebebinden bu inancın ciddi boyutta zedelendiği bir gerçekse de, mürşid-i kâmil rolünün mirası mutlak otokrasi tutumunun bir parçasına dönüşerek Safevî saltanatının sonraki aşamalarına da kendisini hissettirmiştir.³²

Babası taraftan Erdebil şeyhleri soyundan gelen, annesi taraftan ise Akkoyunlu Hasan Padişah'ın torunu olan Şah İsmail, Hz. Ali hilafetinin varisi ve Safeviyye tarikatının mürşidi olarak hâkimiyet sürmesinin yanı sıra kendisini aynı zamanda Akkoyunlu saltanatının kanunî varisi olarak

²⁶ Vladimir Minorsky, *Iranica: 20 Articles*, Publications of the University of Tehran, Tehran, 1964, p.252.

²⁷ Hâce Zeynelabidin Ali Abdi Bey Şîrâzî, *Tekmiletü'l-Ahbâr* (Fars dilinden tercüme, mukaddime ve şerhler: Ebülfez Rahimli), Elm Neşriyatı, Bakü, 1996, s.27.

²⁸ Bicen, a.g.e., s.86-88; Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.42-43; Anonim, 'Âlemârâ-yı Safevî, s.46-47; Ann Lambton, *State and Government in Medieval Islam*, Oriental Series, London, 1981, p.275; Rıza Yıldırım, "Kızılbaşların (Alevilerin) Gözünde Şah İsmail Kimdi?", II. Uluslararası Tarihten Bugüne Alevilik Sempozyumu, Cem Vakfi Ankara Şubesi Yayınları, Ankara, 2012, s.85-98.

²⁹ Roger Savory, "The Safavid State and Polity", *Iranian Studies*, Vol. VII, 1974, p.186-194.

³⁰ Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.525; Anonim, 'Âlemârâ-yı Safevî, s.492.

³¹ Bkz.: Vladimir Minorsky. "The Middle East in the Western Politics in 13-th, 15-th and 17-th Centuries", *JRAS*, Vol. 27, 1940, p.450; Palmira Brummett, "The Myth of Shah Ismail Safavi: Political Rhetoric and 'Divine' Kingship", *Medieval Christian Perceptions of Islam*, Ed. J.V.Tolan, Routledge, London, 1996, p.338; Günay Heyderli, "XVI. Asır Avrupa Menbelerinde Sufi Şah Obrazı", I International Scientific Conference Young Researches, Vol. 2. Baku, 2017, s.1109-1110.

³² Amin Banani, "Reflections on the Social and Economic Structure of Safavid Persia at Its Zenith", *Iranian Studies*, Vol. XI, 1978, p.85.

Namıg Musalı

görmekteydi.³³ Akkoyunlu ve Safevî hanedanları arasındaki hukukî verasete ilişkin bilgilere dönemin bir sıra kaynaklarında rastlamak mümkündür.³⁴ Birçok Safevî tarihçilerinin anlatılarında, özellikle de Hasan Bey Rumlu'nun "Ahsenü't-Tevârih" ve İskender Bey Münşî'nin "Târîh-i 'Âlemârâ-yı 'Abbâsî" isimli eserlerinde Şah İsmail defalarca eski Türk hükümdarlarına özgü Hakan unvanıyla anılmaktadır.

Kimi tarihçiler Safevî Hanedanı'nın eski İran şahlarının – Sâsânîlerin varisi olarak hâkimiyete geldiklerini iddia etseler de³⁵, tarihî kaynakların incelenmesi sonucunda bunun tam tersi olan bir tablo ortaya çıkmaktadır. Şah İsmail'in saray tarihçisi olan Heratlı İbrahim Eminî, Safevî hâkimiyetinin iki temel ilkeye – Peygamber (s) soyunun varisi ve Karakoyunlu, Akkoyunlu devletlerinin devamı olmaya dayalı olduğunun altını çizmektedir³⁶. Ayrıca I. Şah Tahmasb döneminin (1524-1576) resmî tarihçilerinden olan Şirazlı Zeynel Abidin Ali Abdi Bey'in Şirvanşahları "Sasanî kökenli yezidler" ("yezidân-ı Sâsânî-tebâr") diyerek aşağılaması bu hususta çok manidardır ve Safevîlerin kendilerini Sasanîlerin varisi olarak gördüğü tezini imkânsız kılmaktadır³⁷. Safevî hâkimiyetini, Gaznelilerin İran'ı ele geçirmesinden Kaçarlar saltanatının sonuna kadar İran'da devam etmiş olan Türk egemenliğinin ayrılmaz bir parçası şeklinde nitelendirmenin daha doğru olacağı kanaatindeyiz. Bazı İran kaynaklarında I. Şah İsmail'in meşhur Selçuklu sultanı Alp Arslan'ın varisi şeklinde tanımlanarak, "sultan-ı cihan ve varis-i mülk-i Alp Arslan Şah İsmail Bahadır Han" diye vasıflandırılması³⁸ bu kanaatimizi destekler mahiyettedir.

3. Safevî Devlet Erkânı

³³ Jackson & Lockhart, a.g.e., p.339,341; Efendiyev, Azerbaycan, s.62.

³⁴ Bkz.: Emir Mahmud b. Handemir, Târîh-i Şâh İsmâ'îl ve Şâh Tahmasb, Yazma Nüsha, British Museum, Or. 2939, vr.26a; Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.59-60,146,200-201; Anonim, 'Âlemârâ-yı Safevî, s.63,110-111 Mirzâ Bey Cünâbedî, Ravzatü's-Safeviyye (be kûşîş-i Gulâm Rıza Tabâtabâyî Mecd), İntişârât-ı Danişgâh-ı Tahran, Tahran, 1378, s.96; Arakel Davrijetsi, Kniga istoriy (perevod, predisloviye i kommentariy L.A.Xanlaryan), İzdatelstvo Nauka, Moskva, 1973, s.444; Zakariy Kanakertsi, Xronika (perevel M.O.Darbinyan-Melikyan). İzdatelstvo Nauka, Moskva, 1969, s.37; Remzi Kılıç, Kanunî Devri Osmanlı – İran Münasebetleri (1520-1566), İQ Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2006 s.46; Nizâmeddîn Mücir Şeybânî, "Ceng-i Şâh İsmâ'îl-i Safevî bâ Ozbekân", Berresihâ-yı Târîhî, II/2, Tahran, 1346, s.48-49; Mirza Abbaslı, Şah İsmail Hatâî'nin Ömür Yolu Minyatürlerde, Işık Neşriyatı, Bakü, 1981, s.5; Mahmudov, Vzaimootnoşeniya, s.124; Yıldırım, Turkomans, p.501.

³⁵ Bkz.: Savory, Iran under the Safavids, p.2.

³⁶ Emîr Sadreddin İbrâhîm Emînî Herevî, Fütûhât-ı Şâhî (tashîh ü ta'lik ü tevzih ü izâfât: Muhammed Rızâ Nasîrî), Encümen-i Âsâr ve Mefâhîr-i Ferhengî, Tahran, 1383, s.1-2.

³⁷ Bkz.: Efendiyev, Obrazovaniye, s.91.

³⁸ İmamkulu b. Bediüzzaman Kâcâr, Târîh-i Vakâyi-i Şâh-ı Safevî-nejâd es-Sultân Şâh İsmâ'îl Bahâdır Hân, Yazma Nüsha, İran İslâmî Şûrâ Meclisi Kütüphanesi, No. 6314, vr.26a.

Namıg Musah

Safevî Devleti'nin idari teşkilatını anlatan üç ana kaynağın olduğunu biliyoruz. Bunlardan birincisi Muhammed Refî' Ensârî'nin "Destûrül-Mülûk"³⁹, ikincisi Mirzâ Semîâ'nın "Tezkiretü'l-Mülûk"⁴⁰ ve üçüncüsü Mirzâ Ali Naki Nasîrî'nin "Elkâb ü Mevâcib-i Devre-i Selâtîn-i Safeviyye"⁴¹ isimli eserleridir. Fakat her üç eser Safevî Devleti'nin son dönemine ait oldukları ve daha çok I. Şah Abbas'ın reformlarından sonraki durumu yansıttıkları için konumuzu teşkil eden XVI. asrın ilk çeyreğinin idari teşkilatını sadece bu kaynakları esas almak suretiyle incelememiz pek doğru olamaz. Zira I. Şah İsmail dönemiyle bu kaynakların yazıldığı zaman arasında 200 yıllık bir mesafenin olduğunu ve bu süre zarfında Safevî idari teşkilatının önemli değişimlere uğradığını göz önünde bulundurursak, sözünü ettiğimiz üç eserin XVI. asrın ilk çeyreğindeki durumu tam olarak yansıtamayacağını bilmemiz gerekir. Nitekim I. Şah İsmail döneminde mevcut olan bazı devlet görevlerinin ve unvanlarının sonraları ortadan kalktığını, bunun yerine bir sıra yeni devlet görevlerinin ve unvanlarının tesis edildiğini, ayrıca I. Şah Abbas'ın reformları sonucunda devlet teşkilatının bir hayli yenilendiğini görmekteyiz. İşte bu sebepten, az önce isimlerini zikrettiğimiz kaynaklardan daha ziyade doğrudan XVI. yüzyıldaki durumu yansıtan kaynaklardan ve araştırmalardan yararlanmayı önceliğimiz olarak belirledik.

I. Şah İsmail zamanının idari teşkilatında en önemli görevler şunlardı: vekil, emirü'l-ümerâ, korcubaşı, vezir ve sadr.⁴² Bunların yanı sıra devlet katında çok sayıda askerî, mülkî ve dinî makamlar bulunmaktaydı. Aşağıda bunları sırasıyla gözden geçireceğiz.

3.1. Vekil – Devlet teşkilatında Şah'tan sonra ikinci pozisyon sayılmaktaydı. Vekil görevini yürüten kişi Şah'ın yardımcısı olarak görülmekteydi.⁴³ Devlet tesis edilirken bu göreve Şah İsmail'in lalası ve Kızılbaş emirlerinin en ünlüsü olan Hüseyin Bey Şamlu atanmıştı. 1508 yılında Şah İsmail daha çocuk yaşlarında iken düşmanlarından kaçıp

³⁹ Muhammed Refî' Ensârî, "Destûrül-Mülûk" (be kûşîş-i Muhammed Takî Dânişpejûh ve İrec Afşâr), Defter-i Târîh: Mecmua-i Esnâd ü Menâbe-i Târîhî be kûşîş-i İ.Afşâr. I. c. Bünyâd-ı Mevkûfât-ı Dr. Mahmûd Afşâr, Tahran, 1380, s. s.475-621.

⁴⁰ Mirzâ Semîâ, Tezkiretü'l-Mülûk (be kûşîş-i Seyyid Muhammed Debîrsiyâkî). İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahran, 1368. Bu kaynak üzerine İngilizce ve Türkçe araştırmalar mevcuttur: Vladimir Minorsky, "Tadhkirat al-Muluk": A Manual of Safavid Administration circa 1137 / 1725, London, 1943; Zülfiye Veliyeva, Safevî Devlet Teşkilatı (Tezkiretü'l-Mülûk'e göre), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2007.

⁴¹ Mirzâ Ali Naki Nasîrî, Elkâb ü Mevâcib-i Devre-i Selâtîn-i Safeviyye (tashîh: Yusuf Rahimlû), İntişârât-ı Dânişgâh-ı Firdevsî, Meşhed, 1371.

⁴² Efendiyev, Azerbaycan, s.340.

⁴³ Roger Savory, "The Principial Offices of the Safavid State during the Reign of Ismail I", BSOAS, Vol. XXIII, University of London, 1960, p.94.

Namıg Musalı

Gilan’da saklandığı sıralarda tanıştığı Emir Necm Reştî’yi vekil tayin etmiş, onun ölümünün ardından 1509 yılında önceleri çeşitli devlet görevlerinde bulunmuş Yar Ahmed Huzanî’ye vekâlet verilmiştir.⁴⁴ Şah İsmail yeni atadığı vekili Emir Necm Reştî’nin şerefine Necm-i Sâni (İkinci Necm) diye isimlendirmiştir.⁴⁵ 1512 yılında Necm-i Sâni’nin Orta Asya’da Özbeklere karşı sefere gönderilmesi, aynı yılın 12 Kasım gününde vuku bulmuş Gicdûvân savaşında Kızılbaş ordusunun bozguna uğramasına ve kendisinin de ölümüne yol açtı. Bunun ardından önceleri sadaret mansıbında bulunan Nimetullahî şeyhlerinden Emir Abdülbaki vekil görevine yükseltildi.⁴⁶

Çaldıran savaşında Emir Abdülbaki’nin öldürülmesi üzerine 1514 yılında önceleri Durmuş Han Şamlu’nun hizmetinde İsfahan’ın veziri olarak bulunan Mirzâ Şah Hüseyin İsfahanî vekil olarak atandı. Bu dönemde vekilin fonksiyonlarının azaldığını görüyoruz. Vekâleti sadece sivil bürokrasi ve finans meseleleri ile sınırlı kalan Mirzâ Şah Hüseyin, yolsuzlukta suçladığı Emirahurbaşî Şahkulu Bey’in önderliğindeki suikastçılar grubu tarafından 14 Nisan 1523 tarihinde Tebriz’deki Şah sarayının bahçesinde katledildi. Mirzâ Şah Hüseyin’in ölümünün ardından Tebrizli vezir Hoca Celaleddin Cihanşahî onun yerine vekil tayin edildi.⁴⁷ Az sonra (1523 yılının Ekim veya Kasım aylarında) vefat eden emirü’l-ümerâ Çayan Sultan Ustaclu’nun da ömrünün sonunda emirü’l-ümerâ görevinin yanı sıra vekil veya vekilü’s-saltana (saltanat vekili) görevini yaptığı bellidir. Onun vefatını takiben emirü’l-ümerâ tayin edilen oğlu Bayezid Sultan’a da bu en üst düzey askerî görevin yanı sıra vekil vazifesinin de verildiğini görüyoruz.⁴⁸ 1524 yılında Şah İsmail’in ölümü öncesinde Bayezid Sultan vefat etmiş ve Dev Sultan Rumlu emirü’l-ümerâ ve vekil olarak atanmıştır.⁴⁹ Kanaatimize göre Şah İsmail’in iktidarının son döneminde vekil görevinin fonksiyonları ikiye bölünmüş, Mirzâ Şahhüseyin ve onu takiben Hoca Celaleddin sivil bürokrasi ve finans meseleleri konusunda vekâlet yaptığı hâlde Çayan Sultan, sonra oğlu Bayezid Sultan ve ardından Dev Sultan askerî ve siyâsî konular üzerine Şah’ın vekâletini yürütmüşlerdir.

⁴⁴ Savory, *The Principal Offices*, p.94-95; Efendiyev, *Azerbaycan*, s.341.

⁴⁵ Hasan Bey Rumlu, a.g.e., s.1041; Anonim, ‘Âlemârâ-yı Şâh İsmâ’îl, s.315; Anonim, ‘Âlemârâ-yı Safevî, s.305.

⁴⁶ Savory, *The Principal Offices*, p.96-97.

⁴⁷ Gıyâseddin b. Humâmeddin el-Hüseyinî Hândemîr, *Târîh-i Habîbü’s-Siyer (bâ mukaddime-i Celâleddin Hümâyî)*, IV. c. İntişârât-ı Hayyâm, Tahran, 1380, s.596-598.

⁴⁸ Kadı Ahmed b. Şerefeddin el-Hüseyin el-Hüseyinî Kummî, *Hulâsatu’t-Tevârîh*, I. c. (tashîh: İhsan İşrâkî), *İntişârât-ı Danişgâh-ı Tahran*, Tahran, 1383, s.152-153.

⁴⁹ Bicen, a.g.e., s.607; Kummî, a.g.e., s.153; Anonim, ‘Âlemârâ-yı Şâh İsmâ’îl, s.623; Anonim, ‘Âlemârâ-yı Safevî, s.599.

Namıg Musalı

Safevî devlet teşkilatındaki görevleri tahminî olarak askerî, sivil ve dinî görevler diye üç gruba ayırmak mümkündür. Fakat Şah İsmail döneminde bu üç grup arasında kesin sınırlar çizmek tam olarak mümkün değildir. Mesela, eşikağasıbaşı, mühürdar gibi sivil bürokrasi memurlarının, sadr, halifetü'l-hulefâ gibi din görevlilerinin askerî operasyonlara katıldıklarını, hatta bu operasyonların yönetilmesinde yer aldıklarını görebilmekteyiz.

3.2. Emirü'l-Ümerâ (Emirler Emiri) – En yüksek askerî makam sayılmaktaydı. Düzenli bir ordunun olmadığı ve askerî kuvvetlerin savaş sırasında Kızılbaş oymak reislerinin silahlı birliklerinden oluşturulduğu ilk Safevîler döneminde emirü'l-ümerâ mahiyet itibariyle Safevî ordusunun başkumandanıydı.⁵⁰ Fakat onun yetki alanı sadece askerî meselelerle sınırlı kalmıyordu. Emirü'l-ümerâ idari ve siyasi meselelerde de etkin rol alıyordu.⁵¹ Bu üst düzey görev, 1501-1509 yıllarında Şah İsmail'in lalası ve en itibarlı adamı olan Lala Hüseyin Bey Şamlu, 1509-1523 yıllarında Çayan Sultan lakabıyla tanınan Muhammed Bey Ustaclu tarafından yerine getirilmiştir.⁵² Çayan Sultan'ın ölümünün ardından, 1523-1524 yıllarında onun oğlu Bayezid Sultan Ustaclu emirü'l-ümerâ makamında bulunmuştur. Şah İsmail'in vefatı öncesinde Bayezid Sultan'ın hayata veda etmesi üzerine Şah bu göreve Dev Sultan lakabıyla anılan Ali Bey Rumlu'yu atamıştır.⁵³

3.3. Emir-i Dîvân (Divan Emiri) – Emirler divanının başkanı veya emirü'l-ümerâ'nın yardımcısıydı.⁵⁴ Şah İsmail'in hâkimiyetinin ilk yıllarında bu görev Bayram Bey Karamanlu tarafından yürütülmekteydi.⁵⁵ Fakat 1509 yılında emir-i dîvân görevinin vazifeleri emirü'l-ümerâ görevine eklenmiş ve bu yıldan itibaren Çayan Sultan Ustaclu, emirü'l-ümerâ makamının yanı sıra emir-i dîvân görevini de yürütmeye başlamıştı.⁵⁶

Biz, I. Şah Tahmasb döneminden itibaren görülmeye başlayan divanbeyi makamının⁵⁷ da emir-i divan tabirinin Türkçeleştirilmesi sonucunda meydana geldiğini düşünüyoruz. Fakat bu makamın sadece isminin değiştirilmesi değil, zamanla yetki alanının da kısıtlandığı söz konusudur. Şöyle ki divanbeyi makamı, V.Minorsky tarafından “Yüce

⁵⁰ Efendiyev, Azerbaycan, s.344.

⁵¹ Savory, The Principal Offices, p.99.

⁵² Efendiyev, Azerbaycan, s.344.

⁵³ Kummî, a.g.e., s.153.

⁵⁴ Rahile Şükürova, Ebû Bekr Tehrânî ve Onun “Kitâb-ı Diyârbekriyye” Eseri, Bayrak Yayınevi, İstanbul, 2006, s.83-84.

⁵⁵ Rumlu, a.g.e., s.997; Kummî, a.g.e., s.83; Anonim, ‘Âlemârâ-yı Şâh İsmâ‘il, s.127.

⁵⁶ Kazvînî, Cevâhirü'l-Ahbâr, s.125.

⁵⁷ Bkz.: Türkman, a.g.e., s.307.

Namıg Musah

Mahkemenin Başkanı” şeklinde yorumlanmaktadır.⁵⁸ “Tezkiretü’l-Mülûk”a göre “Âlicâh Mukarrebü’l-Hakan Dîvânbeği” (Hakan’a yakın olan yüksek makamlı divanbeği) büyük emirlerden biridir. O, haftanın dört günü Sadr’ın katılımıyla Keşik-hâne denilen sarayda dört başlıca cinayet türünün (ölüm, tecavüz, göz çıkarma ve diş kırma) soruşturmasını yapıyor, haftanın diğer iki gününde ise kendi evinde örfî hukukla ilgili olan mülki işlerin soruşturmasını yürütüyordu.⁵⁹ O, ülkenin diğer mahkemelerini kendi kontrolü altında tutuyordu. Eyaletlerin insanları kendi yöneticilerinden şikâyetçi oldukları durumlarda divanbeği’ne müracaat ederlerdi ve o, onların şikâyetlerini inceleyerek, gerçekleri Şah’ın dikkatine arz ederdi.⁶⁰

Görünen o ki ilk başlarda hem mahkeme soruşturması yürütme yetkisini kendisinde bulunduran, hem de silahlı kuvvetlerin kumandanlığında yer alan emir-i dîvân makamının yerini zaman içinde divanbeği tabiri almış ve bu makamın taşıyıcıları ordu kumandanlığından uzaklaştırılmışlarsa da, mahkeme heyeti başkanlığı sıfatını Safevî iktidarının sonuna kadar ellerinde tutmuşlardı.

Emirü’l-ümerâ’nın ve emir-i dîvân’ın yanı sıra “*ümerâ-yı a‘zam*” (“büyük emirler”) ve “*ümerâ-yı nâmdâr*” (“namlı emirler”) adlanan üst düzey emirler grubu mevcuttu. Şah bir sıra önemli olaylar ve askerî operasyonlar öncesinde onlarla toplantı yapıyor ve onların görüşlerini alıyordu. Bu toplantı, kaynaklarda “*cânki*” veya “*kengâş*” diye anılmaktadır. Toplantı sırasında Şah, emirlerin düşüncelerini dinliyor ve sonda kendisinin son kararını açıklıyordu.⁶¹ Ayrıca başkent Tebriz’de Şah’ın kendi yakın çevresiyle beraber “*Dîvân-ı Yârân*” (“Dostlar Divanı” veya “Yârenler Divanı”) düzenlediği ve burada iç ve dış politika meselelerinin müzakere edildiği konusunda bilgiler bulunmaktadır.⁶² Şah İsmail hâkimiyete gelmeden önce daha çocuk yaşlarında iken Kızılbaş hareketinin yönetilmesinde ve Safevîlerin iktidar mücadelesinin yürütülmesinde Ehl-i İhtisas adlanan Kızılbaş emirleri grubu mühim rol almıştır. Bu grup en önemli Kızılbaş emirleri sayılan 7 üyeden oluşmaktaydı: Hüseyin Bey Şamlu, Abdal Bey Dede, Hâdim Bey Hulefâ, Rüstem Bey Karamanlu, Bayram Bey Karamanlu, İlyas Bey Aykutoğlu ve Kara Piri Bey Kaçar.⁶³

⁵⁸ Minorsky, “Tadhkirat al-Muluk”, p.119.

⁵⁹ Mirzâ Semîâ, a.g.e., s.12-13; Veliyeva, a.g.t., s.176-179.

⁶⁰ Anonim, ‘Âlemârâ-yı Şâh İsmâ‘îl, s.646-647; Anonim, ‘Âlemârâ-yı Safevî, s.608.

⁶¹ Anonim, ‘Âlemârâ-yı Şâh İsmâ‘îl, s.60,520; Anonim, ‘Âlemârâ-yı Safevî, s.64,484.

⁶² Anonim, Mürşid-nâme, Yazma Nüsha, İran İslâmî Şûrâ Meclisi Kütüphanesi, No. 9421, vr.130b.

⁶³ Roger Savory, “Some Reflections on Totalitarian Tendencies in the Safavid State”, Der Islam, Band 53, 1976, p.234.

Namıg Musalı

Emir mansıbı geleneksel olarak savaşçı Kızılbaş oymaklarının ileri gelenlerine veriliyor, sivil görevlerde bulunan kişiler ise bu makama layık görülüyorlardı.⁶⁴ Emir olmanın önemli simgeleri sancak ve davul sahibi olmaktı. Şah'ın fermanıyla ülke ve tiyul adlanan toprak alanları emirlerin yönetimine veriliyor ve onlar bey, sultan, han unvanlarıyla ödüllendiriliyorlardı. Şah'tan ülke veya tiyul olarak herhangi bir bölgeyi almış emir, her yıl devlet hazinesine vergi ödemek ve "çerik" adlanan askerî birlik bulundurmaya zorundaydı. Savaş sırasında onlar Şah'ın yazılı buyruğunun ardından kendi askerleriyle beraber tayin edilmiş yere gelerek, seferlere katılmak ve emirü'l-ümerâ'nın hizmetinde hazır bulunmak durumundaydılar.

İlk zamanlar tüm emirler, buldukları makamlara ve üstlendikleri görevlere bağlı olmaksızın bey unvanı taşımaktaydılar. Fakat Şah İsmail emirlerin unvanlarını yeniden şekillendirerek belli bir hiyerarşik sistem oluşturdu ve emirlere bey unvanının yanı sıra sultan ve han unvanları da verilmeye başladı. Bu yeni sisteme göre emirlere verilen en yüksek rütbe han unvanıydı, sultan unvanı han unvanından, bey unvanı ise sultan unvanından daha aşağı dereceli bir rütbe sayılmaktaydı.⁶⁵

3.4. Korcubaşı (Korucu başı) – Şah'ın özel askerî birliğini (hasa muhafız alayını) oluşturan korucuların (korucuların) kumandanıydı. İlk önce Şah İsmail'in yakın çevresinde bulunan Abdal Bey Dede bu görevi yerine getirmiş, 1509 yılında Yegân Bey Tekkelü, 1512 yılında ise Sarı Pire Ustaclu bu makama atanmışlardır. Sarı Pire'nin 1514 yılında Çaldıran savaşında öldürülmesinin ardından korcubaşı mansıbı Yaraş Bey Ustaclu'ya verilmiştir.⁶⁶

Korcular çeşitli Kızılbaş oymaklarının üyeleri arasından seçiliyor, Şah'a son derece sadakatli ve yüksek düzeyde hazırlıklı bir askerî birlik olarak görülüyorlardı. Hazineden maaş alan ve Korcubaşı'nın komutası altında bulunan korucular seferler sırasında Şah'a eşlik ediyor, savaşlarda aktif bir biçimde rol alıyor, gerekli anlarda sarayı veya devlete ait diğer önemli mekânları muhafaza ediyorlardı.⁶⁷ Bazı hâllerde Şah, korucular aracılığıyla kendi valilerine ve küçük devletlerin hükümdarlarına mektuplar,

⁶⁴ Şahin Farzaliyev, Azərbaycan XV-XVI. Asırlarda (Hasan Bey Rumlu'nun "Ahsenü't-Tevârih" eseri üzre), Elm Neşriyatı, Bakü, 1983, s.58.

⁶⁵ Novoseltsev, a.g.m., s.102.

⁶⁶ Masashi Haneda. "Safevî Şah Qvardiyasının Tekamülü" terc. Ahmed Quliyev, Şah İsmail Hatâi (X Ümumrespublika İlmî-praktik Konferansının Müzakereye Takdim Olunmuş Materyalleri), MBM, Bakü, 2009, s.133.

⁶⁷ Anonim, 'Âlemârâ-yı Safevî, s.68,95,490.

Namıg Musalı

kuşatma altına aldığı düşman kalelerinin reislerine ise teslim olmaları konusunda yazılı uyarılar gönderiyordu.⁶⁸

3.5. Vezir veya vezir-i a‘zam-ı dîvân-ı âli (yüce divanın büyük veziri) – İslâm âleminde sivil bürokrasinin geleneksel başkanı rolünde bulunmasına rağmen Şah İsmail döneminde onun etki alanı bir hayli kısıtlıydı.⁶⁹ Bu durum, vekâlet (vekil) makamının varlığıyla izah ediliyor. Şah İsmail zamanında vezirler divanın finans meselelerinden başka devletin diğer işlerine müdahale edemezlerdi.⁷⁰ Devletin kuruluşu sırasında Şah İsmail, “Azerbaycan’ın anahtarı” diye isimlendirdiği eski Akkoyunlu veziri Tebrizli Emir Zekeriyya Keçeci’yi vezir tayin etmişti.⁷¹ 909 / 1503-1504 yılında ise yine eski Akkoyunlu vezirlerinden Mahmudcan (veya Mahmudhan) Deylemî vezaret makamında Emir Zekeriyya’nın ortağı olarak göreve başlamıştı.⁷² Emir Zekeriyya 1512 yılında, Mahmudcan Deylemî ise 1514 yılında vefat ettiler.⁷³ Vezir vazifesini iki şahıs yürüttüğü zaman onların fonksiyonları devletin eyaletleri arasında bölünmekteydi.⁷⁴ 1514 yılında Çaldıran savaşının ardından Hoca Celaleddin Muhammed Tebrizî ile Kadı Cihan Kazvinî ortaklaşa vezir tayin edildiler.⁷⁵ Baş vezirlerin yanı sıra eyalet vezirleri de mevcuttu.

3.6. Sadr – En yüksek din görevlisiydi ve devletin dinî politikasının yürütülmesinden sorumlu memurdu. Onun vazifesi şariat hâkimlerinin ve ianeleri kontrol eden şahısların tayininden, seyyidlere, ulemaya, müderrislere, şeyhülislamlara, pişnamazlara (cami imamlarına), kadınlara, mütevellilere, hafızlara ve kutsal türbelerin, medreselerin, camilerin ve makberlerin tüm diğer hizmetçilerine, vakıfların vezirlerine, nâzırlarına, müstevfilerine ve vakıf müesseselerinin diğer çalışanlarına başkanlık yapmaktan ibaretti.⁷⁶ Safevî Devleti’nde sadr görevine atanan ilk şahıs, Şah İsmail daha çocuk yaşlarında iken ona öğretmenlik yapmış ve ona Kur’an’ı, Arapçayı ve Farsçayı öğretmiş bulunan Mevlana Şemseddin Lâhicânî olmuştur.⁷⁷ 1504 yılında Şah, sadaret mansıbında Kadı Mir Muhammed

⁶⁸ Anonim, ‘Âlemârâ-yı Şâh İsmâ‘îl, s.36,194; Anonim, ‘Âlemârâ-yı Safevî, s.41,121.

⁶⁹ Efendiyev, Azerbaycan, s.346.

⁷⁰ Ali Rızâ Kerîmî, “Vezâret der Devre-i Safeviyye”, Mecelle-i Hükûmet-i İslâmî, XV, 1379, s.280.

⁷¹ Savory, The Principal Offices, p.102.

⁷² Hürşâh b. Kubâd Hüseyinî, Târîh-i İlçî-yi Nizâmşâh (tashîh, tahşîye, tevzîh ve izâfât: Muhammed Rızâ Nasirî ve Kuyiçi Hanedâ), Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, Tahran, 1379, s.23; Rumlu, a.g.e., s.1000.

⁷³ Rumlu, a.g.e., s.1091; Kummî, a.g.e., s.124,133.

⁷⁴ Farzaliyev, a.g.e., s.55.

⁷⁵ Savory, The Principal Offices, p.102.

⁷⁶ Mirzâ Semîâ, a.g.e., s.2.

⁷⁷ Efendiyev, Azerbaycan, s.350; Tufan Gündüz, Son Kızılbaş Şah İsmail, Yeditepe Yayınları, İstanbul: 2010, s.73.

Namıg Musah

Kâşî'yi Mevlana Şemseddin'e ortak yapmıştır.⁷⁸ Fakat Kâşî 1509 yılının Mayıs-Haziran aylarında yolsuzlukta suçlanıp idam edildikten sonra bu göreve Mir Şerifeddin Ali Şirâzî tayin edilmiştir.⁷⁹ 1512 yılının Şubat ayında o, Arap Irakı'na gitmiş ve bu görev Nimetullahî tarikatının kurucusu Emir Nimetullah Kirmânî'nin soyundan gelen Emir Abdülbaki'ye verilmiştir.⁸⁰ Fakat Necm-i Sâni'nin ölümü üzerine Emir Abdülbaki vekil görevine tayin edildiği için Irak'tan dönmüş olan Mir Şerifeddin Ali Şirâzî yeniden sadr olarak atanmıştır.⁸¹ Şirâzî, Çaldıran savaşında Osmanlı askerleri tarafından öldürülmüştür.⁸² Onun ölümünün ardından bu vazife Azerbaycan'ın büyük seyyidlerinden Şihabeddin Abdullah Lale'ye verilse de, az sonra sadaret makamına Cemaleddin Muhammed Astarabadî getirildi⁸³ ve H. 931 / M. 1524-25 yılındaki ölümüne kadar bu mansıpta kaldı.⁸⁴

Merkezî yönetimdeki sadr makamının yanı sıra eyaletlerde de sadr görevi bulunmaktaydı. Şah tarafından tayin edilen eyalet sadrları bölgelerde Şiiliği yaygınlaştırmak, sadr oldukları eyaletlerdeki din görevlilerini tayin etmek ve azletmek, ahaliden her sene hums ve zekât gibi dinî vergileri toplamak vazifelerini yerine getiriyorlardı.⁸⁵

3.7. Beylerbeyi veya hâkim – Şah tarafından eyaletlere atanmış valilere verilen bir unvan idi ve bazı durumlarda bu görev miras olarak geçebiliyordu.⁸⁶ Beylerbeyiler, hâkimler ve valiler geleneksel olarak Türk Kızılbaş oymaklarının ileri gelenleri içinden tayin ediliyorlardı. Örneğin, Şah İsmail Diyarbakır beylerbeyliğini Muhammed Han Ustaclu'ya, Belh beylerbeyliğini Dev Sultan Rumlu'ya, Karabağ beylerbeyliğini ise Rüstem Bey Kaçar'a vermişti.⁸⁷ Beylerbeyiler kendi oymaklarının üyelerinden oluşan askerî birlikler düzenliyorlardı ve savaş sırasında Şah'ın emrine hazır bulunuyorlardı. Beylerbeyi, merkezî yönetimin diğer memurlarına değil, direkt olarak sadece Şah'a bağlıydı. Şah'ın buyruğu olmadan hatta emirü'l-ümerâ bile beylerbeyinin askerî kuvvetlerinden yararlanamazdı. Kendi

⁷⁸ Rumlu, a.g.e., s.1000; Savory, *The Principal Offices*, p.103; Zabil Bayramlı, *Azerbaycan Safevîler Devletinin Kuruluşu ve İdare Olunmasında Türk Kızılbaş Ayanlarının Rolü*, Avrupa Neşriyatı, Bakü, 2015, s.173.

⁷⁹ Kummî, a.g.e., s.98,100; Handemir, a.g.e., s.500.

⁸⁰ Rumlu, a.g.e., s.1061.

⁸¹ Kummî, a.g.e., s.125-126.

⁸² Rumlu, a.g.e., s.1087.

⁸³ Handemir, a.g.e., s.549.

⁸⁴ Efendiyev, *Azerbaycan*, s.351.

⁸⁵ Tağı Musevî, *Orta Asır Azerbaycan Tarihine Dair Farsdilli Senedler (XVI-XVIII. Asırlar)*, Elm Neşriyatı, Bakü, 1977, s.20-21,64-65.

⁸⁶ Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.639.

⁸⁷ Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.170,244,476; Anonim, 'Âlemârâ-yı Safevî, s.110,420.

Namıg Musalı

eyaletlerindeki finans işlerinde tam serbest olan beylerbeyiler sadece Şah karşısında sorumluluk taşıyorlardı ve topladıkları verginin belli bir kısmını devlet hazinesine iletiyorlardı.⁸⁸ Beylerbeyilerin idaresi altında bulunan eyaletler nahiyelere bölünmekteydi ve bu nahiyelerin de kendi yöneticileri vardı. Şehir başkanları “daruğa”, kale hâkimleri kutval, köy ve mahalle topluluklarının başkanlarıysa “kethuda” veya “reis” olarak adlanmaktaydılar.

3.8. Lala veya Lele – Şehzadenin yönetici, komutan ve asker olarak yetiştirilmesinden sorumlu terbiyeci sayılmaktaydı. Şah İsmail daha çocuk iken onun lalası ünlü Kızılbaş komutanlarından Hüseyin Bey Şamlu idi. Bu şahıs, çocuk yaşlarındaki İsmail’in Gilan’da saklanması ve o sıralarda Kızılbaş hareketinin yönetilmesinde önemli rol almıştı. Şah İsmail iktidara geçtikten sonra kendi lalasını üst düzey görevlere atamış ve çoğu zaman onun tavsiyelerine başvurmayı önemsemiştir.⁸⁹ Diğer Türk devletlerinde olduğu gibi, Safevîlerde de şehzadelere bölgelerin yönetiminin havale edilmesi pratiği geniş bir biçimde yaygındı. Tümurluların eski başkenti Herat Kızılbaşların eline geçtikten bir süre sonra uzun bir zaman içinde burası muhtelif Safevî şehzadelerinin ikamet yerine dönüştü. 1515 yılında Şah İsmail, Emir Han Musullu’yu oğlu Şehzade Tahmasb’ın lalası tayin ederek onları Horasan’ı yönetmek için Herat’a gönderdi.⁹⁰ 1521 yılında onlar geri çağırıldılar ve Şah’ın diğer bir oğlu Sam Mirzâ kendi lalası Durmuş Han Şamlu ile beraber Herat’a atandı.⁹¹ Şah İsmail daha küçük yaştaki şehzadelerini bilhassa hudutlardaki en mühim vilayetlerin idaresine memur ettiği zaman büyük kabilelerin irsî reisleri olan nüfuzlu, tecrübeli ve emniyetli bir kumandanı lala unvanı ile ve şehzadelerin mürebbi ve naibi sıfatı ile onların yanına tayin ediyordu.⁹²

3.9. Eşikağasıbaşı – “Saray dergâhının başkanı” olarak nitelendirilmektedir.⁹³ O, Şah divanı görevlilerinin başkanı olup, Şah’ın meclislerinin düzenlenmesinden sorumluydu.⁹⁴ Şah İsmail’in hâkimiyeti döneminde büyük bir süre zarfında bu görevi Durmuş Han Şamlu yürütmüştür.⁹⁵ O, “Han-i Âli-Şan” (yüksek şanlı han) unvanına sahip idi. Saray hayatına ilişkin tüm işleri kendi kontrolü altında tutan bu şahıs aynı

⁸⁸ Bayramlı, a.g.e., s.283-287.

⁸⁹ Musalı, I. Şah İsmail, s.316.

⁹⁰ Sümer, a.g.e., s.55.

⁹¹ Efendiyev, Obrazovaniye, s.164.

⁹² Kenan Ziya Taş, Osmanlılarda Lalalık Müessesesi, Tuğra Ofset, İsparta, 1999, s.24-25.

⁹³ Şükufe Memmedova, “Hulâsatü’t-Tevârih” Azerbaycan Tarihinin Menbeyi Kimi, Elm Neşriyatı, Bakü, 1991, s.53.

⁹⁴ Anonim, ‘Âlemârâ-yı Şâh İsmâ’îl, s.638.

⁹⁵ Savory, Iran, p.48.

Namıg Musalı

zamanda devlet-hâne'nin muhafazasına komuta ediyor, yabancı sefirlerin kabulü sırasında Şah'ın yanı başında duruyordu.⁹⁶

Eşikağasıbaşı'na tabi olan saray görevlilerinden Şah meclislerinde hizmet yapan sohbet yasavullarını ve eşikağasıları, sarayın muhafazasıyla görevlendirilen gur-yasavulları (silah yasavulları), kapıcıları, harem görevlisi olan hâce-sarayları, Şah'ın buyruklarını yüksek sesle halka duyuran carcılarını vd. zikredebiliriz.⁹⁷

3.10. Mühürdâr-ı Mühr-i Hümâyûn – Şah'ın mührünün taşıyıcısı olup, saygın ve itibarlı bir şahıs sayılır, meclislerde daima Şah'a yakın bir yerde otururdu.⁹⁸ Şah İsmail daha iktidara yükselmeden önce onun mühürdarı Halil Bey Afşar olmuş⁹⁹, Safevî Devleti kurulduktan sonra Sarı Ali Bey Tekkelü bu görevde bulunmuş, fakat o, 1506 yılında Kürt emiri Sarım Han'a karşı savaşta öldürülmüştür.¹⁰⁰ 1507 yılında Diyarbakır'ın eski Akkoyunlu valisi Emir Han Musullu, Safevîlere itaat ettikten sonra Şah tarafından mühürdar tayin edilmiştir.¹⁰¹ Venedikli bir seyyah, "Sufi'nin (Şah İsmail'in – N.M.) mührünün taşıyıcısı olan bu kişinin büyük nüfuz sahibi olduğuna" tanıklık yapmaktadır.¹⁰²

3.11. Halifetü'l-Hulefâ (Halifeler Halifesi) – Sufi tarikatlarında geniş bir biçimde yaygın olan halife unvanı mürşid tarafından irşat icazeti almış kişilere veriliyor. Safevî Devleti'ne halife görevi Safeviyye tarikatının sisteminden miras olarak kalmıştı. Safevî halifeleri mürşid-i kâmil olarak görülen Şah İsmail tarafından Safevî Devleti sınırlarının ötesinde dinî ideolojik propaganda yürütmek ve müridleri teşkilatlandırmak amacıyla gönderiliyorlardı. Esas itibarıyla Kızılbaş oymaklarının temsilcileri olan halifeler Anadolu'da faaliyet göstermekteydiler. Örneğin, Şah İsmail, Nur Ali Halife Rumlu'yu Anadolu'ya göndererek, oradaki müridlere onun buyruklarına boyun eğmeyi emretmişti.¹⁰³ Dönemin Venedik kaynakları XVI. yüzyılın başlangıcında Şah İsmail'in 40 halifesinin olduğundan söz

⁹⁶ Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.146,160,167,190,191.

⁹⁷ Musalı, I. Şah İsmail, s.318-321.

⁹⁸ Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.639-640; Anonim, 'Âlemârâ-yı Safevî, s.607.

⁹⁹ Herevî, a.g.e., s.132.

¹⁰⁰ Rumlu, a.g.e., s.1014; Kummî, a.g.e., s.88; Efendiyev, Obrazovaniye, s.151.

¹⁰¹ Hüseyinî, a.g.e., s.34; Kazvînî, Cevâhirü'l-Ahbâr, s.123; Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.192.

¹⁰² Charles Grey (transl. & ed.), Travels of Venetians in Persia: A Narrative of Italian Travels in Persia in the 15-th and 16-th Centuries, Hakluyt Society, London, 1873, p.109; Tufan Gündüz (terc.), Seyyahların gözüyle sultanlar ve savaşlar (Giovanni Maria Angiolello, Venedikli bir tüccar ve Vincenzo D'Alessandri'nin seyahatnameleri), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007, s.86.

¹⁰³ Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.188.

Namıg Musah

etmektedirler.¹⁰⁴ Halifetü'l-hulefâ'ya gelince, o, tüm halifelerin başkanı olup, Şah tarafından tayin ediliyordu. Şah İsmail zamanında Kızılbaş reislerinden Hâdim Bey Hulefâ'nın bu unvana sahip olduğunu biliyoruz.¹⁰⁵ Büyük bir otorite sahibi olan halifetü'l-hulefâ, mürşid-i kâmil'in, yani Şah'ın tarikat meseleleri açısından yardımcısı konumundaydı.¹⁰⁶

3.12. Alemdarbaşı – En şerefli görevlerden biriydi. O, savaş ve törenler sırasında Şah'ın savaş bayraklarını kaldıran alemdarların komutanıydı. Alemdarbaşı savaşlarda aktif rol alıyordu. Şah İsmail'in iktidarının başlarında bu görevi yürüten Dâne Muhammed Bey Afşar 1510 yılında Özbeklere karşı savaşta öldürülmüştür.¹⁰⁷ Safevî ordusunun çeşitli savaş bayrakları vardı. Şah İsmail'in şahsî bayrağı çok büyük olup, beyaz kumaştan hazırlanmıştı ve üzerinde Kur'an-ı Kerim'in 61. "Saf" suresinin 13. ayetinde yer alan "Nasru'm-minallahi ve fethun karib" ("Allah'tan yardım ve yakın bir zafer vardır") ifadesi kaydedilmişti.¹⁰⁸ Çaldıran yenilgisi sırasında Alemdar Ahi Sultan Şamlu, Şah İsmail'in şahsî bayrağını savaş alanından çıkarmakla onun Osmanlıların eline geçmesini engellemişti.¹⁰⁹

XVII. yüzyılda yaşamış olan Mu'in Müsevvir isimli ressamın Şah İsmail'in tarihine ilişkin bir yazma esere çektiği minyatürlerden Safevîlerin savaş bayrakları arasında "Yâ Ali meded" yazılmış, kahve renkli haşiyelere sahip üçgen beyaz bayrakların ve Kızılbaşlık simgesi olan kırmızı renkli üçgen bayrakların da bulunduğunu biliyoruz.¹¹⁰ Safevî ordusunda kırmızı renkli bayrakların olmasını Şah Hatâi'nin bu beyti kanıtlamaktadır:

"Kızıl alem, kızıl bayrak, kızıl taç,

Giyinse gaziler, ol gün hazerdür".¹¹¹

Bundan başka, orduda ay yıldızlı bayraklar da görülmekteydi.¹¹² Çaldıran yenilgisinden sonra ise üzerinde "el-kısâs"

¹⁰⁴ Brummett, a.g.m., p.334.

¹⁰⁵ Handemir, a.g.e., s.496; Kummî, a.g.e., s.49; Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.170.

¹⁰⁶ Efendiyev, Azerbaycan, s.358-360; Bayramlı, a.g.e., s.190-203.

¹⁰⁷ Rumlu, a.g.e., s.1046-1047; Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.351-352; Anonim, 'Âlemârâ-yı Safevî, s.294-295.

¹⁰⁸ Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.108,162,184,187,203,355,365,491,493,521,537,540, 579.

¹⁰⁹ Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.526.

¹¹⁰ Anonim, Târîh-i 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, Yazma Nüsha, Rıza Abbasî Müzesi, No. 600, vr.42b,94b,114b,186b,210a,332b.

¹¹¹ Şah İsmail, Hatâyî Divânı, Haz.: Muhsin Macit, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2017, s.293.

Namıg Musalı

yazılmış siyah bayraklar ortaya çıkmıştı.¹¹³ Safevî ordusunda her bir bayrak bin kişilik bir askerî birliği sembolize etmekteydi.¹¹⁴

3.13. Tevaçıbaşı – Tevaçılar savaş öncesinde ve sırasında devletin terkinde bulunan eyaletlere giderek oraldaki askerî kuvvetlerin seferber edilmesinden ve ordunun nerede toplanacağını onlara bildirmekten sorumluydular.¹¹⁵ Bu görevlere tevaçıbaşı başkanlık yapmaktaydı. Safevî Devleti'nde bu görevi yürüten ilk kişi Abdi Bey Şamlu (öl. 1506) olmuştur.¹¹⁶ Muhammed Han Ustaclu, 1507 yılında Diyarbakır hâkimi tayin edilmezden önce bir süre tevaçî divanının emirliğini üstlenmiştir.¹¹⁷ H.Zerinezâde'nin fikrinde “tevaçî” ifadesi eski Türk kelimesi olan ve “kıvraklık”, “çabukluk” anlamına gelen “tavrakçı” sözünden meydana gelmiştir.¹¹⁸

3.14. Çarhçıbaşı – Savaş sırasında ordunun öncü birliği “çarhçı”, onun komutanıysa “çarhçıbaşı” olarak adlanırdı. Bu görev daimi değildi ve sadece savaşın gerçekleştiği süreyi kapsamaktaydı. Örneğin, 1501 yılında Akkoyunlu Elvend'e karşı Şerur savaşında İlyas Bey Helvacıoğlu, 1513 yılında Orta Asya hanlarının birleşik ordularına karşı Ceyhun ırmağı kenarındaki savaşta Dev Sultan Rumlu, 1514 yılındaki Çaldıran savaşındaysa Korcubaşı Sarı Pire Ustaclu çarhçıbaşı tayin edilmişlerdi.¹¹⁹ Bazen iki komutana beraberce çarhçıbaşı vazifesinin verildiğini görüyoruz. Örneğin, 1503 yılında Akkoyunlu Sultan Murad'a karşı Hemedan yakınlarındaki savaşta Hâdim Bey Hulefâ ile Mansur Bey Kıpçak ortaklaşa çarhçıbaşı tayin edilmişlerdi.¹²⁰

3.15. Emirşikarbaşı (Avcıbaşı) – Şah'ın av işlerini düzenliyordu ve “Kuşcubaşı” unvanına da sahipti. Kendisine bağlı bulunan bin kişilik kadro av eşyalarının ve araç gereçlerinin hazırlanmasından, Şah'ın av şahinlerinin

¹¹² Abbaslı, a.g.e., s.26; Tofiq Nadjafli, “O flagax azerbaydjanskogo gosudarstva Sefevidov”, Geostrategiya, No. 02 (28), Baku, 2017, s.19-24.

¹¹³ Nasrullah Felsefi, Çend Makale-i Târihi ve Edebî, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, Tahran, 1342, s.81.

¹¹⁴ Oruc Bey Bayat, Kniga Orudj-beka Bayata – Don Juana Persidskogo (pervod s angliyskogo na russkiy O.A.Efendiyeva i A.M.Farzaliyeva), Yazıçı, Baku, 1988, s.34; Anonim, ‘Âlemârâ-yı Şâh İsmâ‘il, s.333; Anonim, ‘Âlemârâ-yı Safevî, s.277.

¹¹⁵ Memmedova, a.g.e., s.61.

¹¹⁶ Herevî, a.g.e., s.86,108; Kummî, a.g.e., s.49; Anonim, ‘Âlemârâ-yı Şâh İsmâ‘il, s.127.

¹¹⁷ Herevî, a.g.e., s.282.

¹¹⁸ Hasan Zerinezade, Fars Dilinde Azerbaycan Sözlere (Safevî Devri), İlimler Akademisi Neşriyatı, Bakü, 1962, s.229.

¹¹⁹ Rumlu, a.g.e., s.1084; Anonim, ‘Âlemârâ-yı Şâh İsmâ‘il, s.59,492,523; Anonim, ‘Âlemârâ-yı Safevî, s.63,440,490.

¹²⁰ Rumlu, a.g.e., s.984.

Namıg Musah

ve köpeklerinin eğitilmesinden sorumluydu.¹²¹ Emirşikarbaşı askerî seferler sırasında kendi adamlarıyla beraber nöbet (keşik) tutmalıydı.¹²² Şah İsmail zamanında bu görevi Hasan Bey Helvacıoğlu yürütmekteydi.¹²³ Şah'ın av işi sadece bir eğlence değildi. Bu, aynı zamanda on binlerce savaşçının katıldığı askerî tatbikattı.¹²⁴ Ayrıca, savaş ve seferler zamanı av düzenlenerek, ordunun erzak tedariki artırılmaktaydı.¹²⁵

3.16. Emirahurbaşı – Şah ordusunun at ahırının ve yilkısının, cilavdarların, şatırların ve mehterlerin (at bakıcılarının) başkanı görevini yerine yetirmekteydi. Şah İsmail zamanında Şahkulu Bey Türkmen uzun süre bu görevde bulunmuş ve sonunda yolsuzluklarda suçlanarak görevinden azledilmiş, daha sonra ise vekil Mirzâ Şahhüseyin'i öldürdüğü için idam edilmiştir.¹²⁶

3.17. Sofracıbaşı – Şah sofrasının düzenlenmesinden sorumluydu. Şah İsmail zamanında bu görevi bir süre Muhammed Bey Ustaclu yürütmüştür. Daha sonra o, Çayan Sultan lakabı alarak emirü'l-ümerâ'lığa atanmıştır.¹²⁷

3.18. Müstevfî-i Memâlik-i Mahrûsa – Devletin finans (maliye) idaresinin başkanıydı. Yar Ahmed Huzânî daha "Necm-i Sâni" lakabı alarak vekil tayin edilmezden önce, 1509 yılında bir süre bu görevi üstlenmiştir.¹²⁸ Daha sonra bu göreve Mevlânâ Şems İsfahanî atanmıştır.¹²⁹

3.19. Münşî'l-Memâlik (Devlet Kâtibi) – Bu şahıs çok sayıda münşilerin (kâtiplerin) başkanıydı ve onlar Şah'ın tüm mektuplarının, fermanlarının vd. resmî belgelerin tertibinden sorumluydular.¹³⁰ Münşî'l-memâlik, Şah'ın diğer bir hükümdara hangi içerikli mektup göndermek istediğini öğrendikten sonra mektubun ilk şeklini tertip ediyordu ve onu Şah için okuyordu. Şah'ın düzeltmeleri, önerileri ve yönlendirmeleri dikkate

¹²¹ Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.639.

¹²² Ensârî, a.g.e., s.519.

¹²³ Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.170; Anonim, 'Âlemârâ-yı Safevî, s.195.

¹²⁴ Efendiyev, Azerbaycan, s.358; Gıyas Şükürov, "Safevîlerde Av Geleneğinin Oluşumu ve I. Şah İsmail Dönemi Av Merasimleri", Acta Turcica, Yıl: 1, Sayı: 1, Ocak 2009, s.69.

¹²⁵ Efzeleddin Asker ve Memmedali Kıpçak, Türk Savaş Sanatı, Yazıcı Neşriyatı, Bakü, 1996, s.69.

¹²⁶ Rumlu, a.g.e., s.1128-1129; Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.618-620; Anonim, 'Âlemârâ-yı Safevî, s.595-597. Kadı Ahmed Kummî bu Şahkulu'nun Arabgürlü oymağına mensup olduğundan söz ediyor. Bkz.: Kummî, a.g.e., s.150.

¹²⁷ Rumlu, a.g.e., s.1040.

¹²⁸ Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.315.

¹²⁹ Yahyâ b. Abdüllatîf Kazvînî, Lübbü't-Tevârîh (be hatt-ı Muhammed Bâkır Nîrûmend), İntişârât-ı Bünyâd-ı Gûyâ, Tahran, 1363, s.407; Hüseyinî, a.g.e., s.37; Kazvînî, Cevâhirü'l-Ahbâr, s.125.

¹³⁰ Efendiyev, a.g.e., s.360-361.

Namıg Musalı

alındıktan sonra saray münşîlerinden birisi son derece dikkatle, hiçbir hataya yol vermeden, güzel nestalik hattıyla, görkemli bir biçimde mektubu kaleme alıyordu. Bu işlerin tamamı münşî'l-memâlik'in kontrolü altında yürütülüyordu.¹³¹ Şah İsmail'in sarayında Hoca İmâdeddin lakaplı Mir Muhammed Hâdî Şirâzî'nin "münşî-i dîvân-ı 'alâ" (yüce divanın kâtibi) unvanına sahip olduğu bilinmektedir.¹³² Şah İsmail döneminin en ünlü münşîlerinden biri Azerbaycanlı Hoca Atik Ordubâdî olmuştur. O, Şah yazıhanesinde çalışmış, "tuğra-yı şâhî" denilen hat türünü icat etmiştir.¹³³ Münşî yerine Türk kökenli "bitikçi" terimi de sık sık kullanılıyordu.¹³⁴

3.20. Nâzır-ı Büyûtât – Şah'ın ve onun aile üyelerinin, aynı zamanda saray görevlilerinin ihtiyaçlarını karşılamaktan dolayı kurulmuş çeşitli "kârhâne"lerin (iş yerlerinin, atölyelerin) genel başkanı vazifesini yerine getiriyordu.¹³⁵ Bazı bilgilere göre, 33 tane bu tür kârhâne bulunmaktaydı.¹³⁶ 1508 yılında Bağdat'ın fethi gerçekleşirken Yar Ahmed Huzânî'nin nâzır-ı büyüât görevinde bulunduğunu biliyoruz.¹³⁷

3.21. Pervaneci – İbrahim Emîni'nin "Fütûhât-ı Şâhî" isimli eserine göre Şah İsmail döneminde bu görevde Piri Bey Afşar'ın bulunduğunu biliyoruz.¹³⁸ Ş.Memmedova pervançe kelimesinin resmî ferman, buyruk anlamına geldiğini ve pervaneci'nin (veya pervançı'nın) "ferman yazan" demek olduğunu ifade etmiştir.¹³⁹ Fakat "Fütûhât-ı Şâhî"yi yayına hazırlayan İranlı bilgin M.R.Nasîrî bu ifadenin "hazinedar" anlamına geldiğini belirtiyor.¹⁴⁰ Pervane kelimesinin ferman, buyruk gibi anlamlarının yanı sıra başka bir terminolojik anlamı da olmuştur. Pervane – muhtemelen orta çağlarda devlet için toplanan ve ödenmek için hazır olarak bulundurulmuş ürün veya paranın farklı insanlara ödenmesi hakkında verilen hükümlere denirdi. Pervane para havalesi, resmi belgelere esasen divan işçilerinin maaşlarını ödemek vs. için yazılırdı.¹⁴¹ Bu açıklamayı dikkate

¹³¹ Ensârî, a.g.e., s.62-63.

¹³² Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.496; Anonim, 'Âlemârâ-yı Safevî, s.449.

¹³³ Muhammed Ali Terbiyet, Dânişmendân-ı Azerbaycan (Fars dilinden tercüme edenler: İsmail Şems ve Qafar Kendli), Azernesr, Bakü, 1987, s.135.

¹³⁴ Herevî, a.g.e., s.138,266,331.

¹³⁵ Efendiyev, Azerbaycan, s.356-357; Bayramlı, a.g.e., s.106-109.

¹³⁶ Anonim, 'Âlemârâ-yı Safevî, s.204,338; Mirzâ Semîâ, a.g.e., s.12. Fakat XVII. yüzyılın Fransız gezgini Chardin kârhânelerin sayısının 32 olduğunu belirtmiştir. Bkz.: Mikail Geydarov, Sotsialno-ekonomiçeskiye otnoşeniya i remeslenniye organizatsii v gorodax Azerbaydjana v XIII-XVII vv., İzdatelstvo Elm, Bakü, 1987, s.92.

¹³⁷ Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.164.

¹³⁸ Herevî, a.g.e., s.132.

¹³⁹ Memmedova, a.g.e., s.61.

¹⁴⁰ Bkz.: Herevî, a.g.e., s.472.

¹⁴¹ Bkz.: Veliyeva, a.g.t., s.288.

Namıg Musalı

alırsak, M.R.Nasîrî'nin yorumu anlam kazanmış oluyor. Piri Bey Afşar'ın hazineden belli maksatlar için para ayırmalarından sorumlu bir memur olduğunu söyleyebiliriz. Hazine müdürü sahib-i cem-i hazâne-i âmire, vergi toplayan memurlar ise tahsildar unvanını taşımaktaydılar¹⁴²

3.22. Kadı – Halkın şeri davalarına bakan dinî hâkimlerdi. Kadı'nın esas yetki alanı nikâh, boşanma ve vasiyetlerle ilgiliydi.¹⁴³ 909 / 1503-1504 yılında Şah İsmail, Kadı Mir Hüseyin Yezdî'yi kötü davranışları sebebinden idam ettirmiştir.¹⁴⁴ Şah İsmail zamanının kadılarından bir tanesi de Akkoyunlu Sultan Yakup (1478-1490) döneminde sadr görevini yürütmüş olan Kadı İsa Savecî'nin yeğeni Kadı Nurullah Ünsî idi.¹⁴⁵ Şah İsmail zamanında baş kadı (kadılar kadısı) görevini bir süre Emir İsmail Tebrizî Şenb-i Gâzânî (öl. 1513) yürütmüştür.¹⁴⁶

3.23. Şeyhü'l-İslâm – Kendi evinde halkı kabul ederek şariat meselelerini yorumluyor, aynı zamanda “emr be maruf” (doğru yola davet) ve “nehy ez münker” (kötülükten sakındırmak) gibi dinî hükümlerin yerine getirilmesiyle uğraşıyordu. Şeyhü'l-İslâm, Şah'tan yıllık maaş alıyor ve meclislerde Sadr'ın yanında oturuyordu. Safevî Devleti'nde başkent şeyhi görevinin ilk sahibi Tebriz'de Şii hutbesi okuyan Mevlana Ahmed Erdebilî olmuş, Şah İsmail'le Taçlı Hanım'ın nikâhını da o kıymıştı.¹⁴⁷ Başkent ve diğer şehirlerin şeyhlerinin diğer bir görevi de Cuma günleri şehrin merkez camisinde hutbe okumaktan ibaretti.¹⁴⁸

3.24. Melikü'ş-Şu'arâ – Saray şairlerin başkanıydı. Kendisi şair olan ve Türkçe güzel şiirler yazan Şah İsmail Hatâî Türk dilinin gelişimine özel dikkat ayırıyordu. Sarayda ve orduda Türkçe konuşuluyor, saray şairleri çoğunluk itibarıyla Türkçe şiirler yazıyorlardı. Şah İsmail'in zamanında melikü'ş-şu'arâ görevini uzun bir süre ünlü Azerbaycan şairi Habibî üstlenmiştir. Kendisi aynı zamanda Şah'ın sarayında kurulmuş büyük bir şairler meclisinin de başkanlığını yürütmekteydi.¹⁴⁹ Habibî bugün Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bir ilçesi olan Göyçay'ın Bergüşad köyünde doğmuş, Akkoyunlu Sultan Yakup tarafından Tebriz sarayına davet edilmiş

¹⁴² Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.330,619.

¹⁴³ Veliyeva, a.g.t., s.410.

¹⁴⁴ Rumlu, a.g.e., s.1001-1002; Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.132.

¹⁴⁵ Kazvînî, Cevâhirü'l-Ahbâr, s.126.

¹⁴⁶ Kummî, a.g.e., s.128.

¹⁴⁷ Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.60-61,81,646; Anonim, 'Âlemârâ-yı Safevî, s.64-65.

¹⁴⁸ Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.398-399; Anonim, 'Âlemârâ-yı Safevî, s.346.

¹⁴⁹ Kolektif, Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, III. c., Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Nizamî adına Edebiyat Enstitüsü, Bakü, 2009, s.275.

Namıg Musah

yetenekli bir şairdi. Şah İsmail onun şiir sanatına yüksek kıymet vermiş ve onu saray şairlerinin başkanı yapmıştır.¹⁵⁰

3.25. Kitâbdâr – Saray kütüphanesinin başkanıydı. Şah İsmail 22 Nisan 1522 tarihli bir fermanıyla önceleri Timurlu hükümdarı Sultan Hüseyin Baykara'nın Herat'taki sarayında çalışmış ünlü ressam Kemâleddin Bihzâd'ı kendi saray kütüphanesinin başkanı tayin etmişti.¹⁵¹

3.26. Müneccimbaşı – Yıldız bilimi ile uğraşan saray bilginlerinin başkanıydı. Şah İsmail zamanında Mevlana Nasır Kâşânî isimli müneccim daha çok meşhurdur.¹⁵²

F.Sümer, Safevî devlet teşkilatının esas itibariyle Akkoyunlu'nun devamı olduğuna, fakat burada Çağatay idari yapısının da bazı unsurlarına rastlandığına dikkat çekmiştir.¹⁵³

4. Safevî Ordusu

XVI. yüzyılda Safevîlerin silahlı kuvvetleri Türk Kızılbaş oymaklarının atlı birliklerinden oluşmaktaydı. L.Lockhart'ın bu konudaki tespitleri dikkat çekicidir: “Şah İsmail'in, iktidarını kurmak ve bütün İran'da otoritesini tesis etmek için kullandığı ordu, açıkça konuşmak gerekirse, hiç de “İranlı” değildi. Bu ordu, tamamı Tekkelü, Dulkadir, Şamlu, Rumlu, Ustaclu, Afşar, Kaçar ve Varsak gibi büyük Türkmen aşiretlerine mensup adamlardan oluştuğu için, aslında özünde Türkmen'di”.¹⁵⁴

Safevî ordusu, Şah'ın özel birliği sayılan korucular (korucular) alayından, Kızılbaş oymaklarına mensup olan eyalet hâkimlerinin kendi aşiretlerinden topladıkları çerik adlanan askerî kuvvetlerden ve çeşitli şehir ve kalelerde bulunan, Arapça “müstahfız” ve Türkçe “sahlov” (Azerbaycan Türkçesinde “saxlamaq” – bulundurmak anlamındadır) adlanan garnizonlardan ibaretti.

Çaldıran savaşı sırasında Şah'ın korucular alayı 5 bin kişiden oluşmaktaydı¹⁵⁵. Bundan başka, eyalet hâkimlerinin değişik sayıda askerî birlikleri vardı. Doğal olarak sınır bölgelerinde daha fazla, merkezî vilayetlerde ise nispeten daha az sayıda askerî kontenjan

¹⁵⁰ Kolektif, a.g.e., s.356.

¹⁵¹ Bu ferman konusunda X.Kasimov'un “Orta asırlarda Azerbaycan medeniyeti” isimli kitabının V. faslının 6. bölümüne ve Şah İsmail Hatâî eserlerinin 1975 yılında A.Memmedov tarafından yayınlanmış ilk cildinin önsözüne bakılabilir.

¹⁵² Anonim, ‘Âlemârâ-yı Şâh İsmâ’îl, s.86.

¹⁵³ Sümer, a.g.e., s.3.

¹⁵⁴ Laurence Lockhart, “Safevî Döneminde İran Ordusu”, Çev. İlker Külbilge, Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi, Sayı: II/2, Aralık 2016, s.177.

¹⁵⁵ Anonim, ‘Âlemârâ-yı Safevî, s.490.

Namıg Musah

bulundurulmaktaydı. Örneğin, Osmanlı Devleti, Memlûk Sultanlığı ve Dulkadir Beyliği ile sınır komşusu olan Diyarbakır eyaletinin hâkimi Muhammed Han Ustaclu'nun 10-12 bin kişilik, Şeybaniler Devleti'nin sınırında bulunan Belh eyaletinin hâkimi Bayram Han Karamanlu'nun 5-6 bin kişilik kuvveti olduğu hâlde Fars (Şiraz) eyaletinin hâkimi Halil Han Dulkadir'in komutası altında sadece 1500 kişilik birlik vardı.¹⁵⁶ Önemli şehir ve kalelerde sayısı birkaç yüz kişiye ulaşan garnizonlar bulundurulmaktaydı.

Şah İsmail Azerbaycan tahtına sahip olmak uğruna yaptığı mücadele sırasında büyük bir orduya sahip olmasa da, iktidara geçtikten sonra onun ordusundaki asker sayısı hızlı bir artış göstermiştir. Örneğin, 1500 yılında Erzincan'da Şah İsmail'in sadece 7 bin kişilik askerî kuvveti olsa da¹⁵⁷, iktidara geçtikten sonra askerlerinin sayısı 12 bin kişiye ulaşmıştı.¹⁵⁸ 1503 yılında Acem Irakı ve Fars vilayetinde yapılan askerî operasyonlarda Şah İsmail'in 40 bin kişilik kuvveti bulunmaktaydı.¹⁵⁹ 1507 yılında Şah İsmail Dulkadir Beyliği üzerine sefere çıktığı zaman komutası altında 60-70 bin kişilik bir ordu vardı.¹⁶⁰ 1510 yılında Şeybanî Han'a karşı yaptığı Merv savaşında Şah İsmail'in 40 bin kişilik bir kuvvetinin olduğu bilinmektedir.¹⁶¹

1514 yılında gerçekleşmiş Çaldıran savaşında ise Osmanlı müverrihlerinden Hekimeddin Bitlisî ile Münecimbaşı'ya göre Şah İsmail'in 40 bin¹⁶² veya diğer bir kaynağa göre 50 bin¹⁶³ kişilik orduya sahip olduğu belirtilmektedir. Sultan III. Murad döneminin (1574-1595) tarihçisi Mehmed Ta'likîzâde "Şahname-i Âl-i Osman" isimli eserinde Çaldıran savaşı öncesinde Şah İsmail'in komutası altında 17 Kızılbaş oymağından toplam 57870 askerin bulunduğu söz etmektedir.¹⁶⁴ Savaştan önce yapılan toplantıda Diyarbakır beylerbeyi

¹⁵⁶ Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.241,401,530; Anonim, 'Âlemârâ-yı Safevî, s.158,363,498-499.

¹⁵⁷ Bicen, a.g.e., s.106; Rumlu, a.g.e., s.954; Kazvînî, Lübbü't-Tevârîh, s.392; Efendiyeve, Azerbaycan, s.76.

¹⁵⁸ Kummî, a.g.e., s.75.

¹⁵⁹ Grey, a.g.e., p.54,199; Gündüz, Seyyahların Gözüyle, s.201-202; Gündüz, Uzun Hasan – Fatih mücadelesi döneminde Doğu'da Venedik elçileri (Katerino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin seyahatnameleri), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2006, s.57.

¹⁶⁰ Grey, a.g.e., p.53,108; Gündüz, Seyyahların Gözüyle, s.85; Gündüz, Uzun Hasan, s.56.

¹⁶¹ Mirzâ Muhammed Haydar Duğlât, Târîh-i Reşîdî (tashîh: 'Abbâskuli Gaffârîferd), Mîrâs-ı Mektûb, Tahran, 1383, s.325.

¹⁶² Bkz.: Savory, Iran, p.41; Adel Allouche, Osmanlı – Safevî İlişkileri (kökenleri ve gelişimi). Çeviren: A.Emin Dağ, Anka Yayınları, İstanbul, 2001, s.131-132.

¹⁶³ Abdüsselam Bilgen, Adâ'î-yi Şîrâzî ve Selim-nâmesi (inceleme, metin, çeviri), TTK, Ankara, 2007, s.86.

¹⁶⁴ Bkz.: Haydar Çelebi Ruznâmesi, Haz. Yavuz Senemoğlu, Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1976, s.30-32; Yıldırım, Turkomans, p.284-285.

Namıg Musalı

Muhammed Han Ustaclu daha iki ay beklenileceği takdirde ülkenin diğer eyaletlerinden gelen birliklerin de katılmasıyla Safevî ordusunun 70 bin kişiye ulaşacağını söylemiş, fakat onun teklifi kabul görmemiştir.¹⁶⁵

Sultan Selim'in ömrünün son yıllarında Şah İsmail'in Osmanlı'nın olası saldırısına karşı Azerbaycan'da 80 bin kişilik orduyu hazır bulundurduğu bilinmektedir.¹⁶⁶ Venedik Cumhuriyeti'nin Kıbrıs valisi Zuan Gradenigo'nun 29 Nisan 1515 tarihinde kendi hükümetine yazdığı bir rapordan Şah İsmail'in 100 bin kişilik bir orduya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca 28 Ekim 1518 tarihinde Bartolomeo da Mosta yine Kıbrıs'tan Venedik hükümetine yazdığı bir mektupta Şah İsmail'in 70 bin kişilik ordusunun olduğunu belirtmiştir.¹⁶⁷ Bu rakamlar Şah İsmail'in hâkimiyetinin sonlarına doğru Safevî Devleti'nin seferber edebileceği en fazla asker sayısının 70 bin ile 100 bin arasında olduğu kanaatini oluşturmaktadır.

Safevî askerleri kılıç, ok, keman, mızrak, gürz vs. gibi soğuk silahlarla, dayanıklı kalkanlar ve miğferlerle donatılıyor, at üzerinde savaşmayı tercih ediyorlardı.¹⁶⁸ Safevîler en başından ateşli silahlara da sahip olmalarına rağmen onların elindeki bu tür silahların sayısı oldukça azdı.¹⁶⁹ Kaynaklarda Safevî askerlerinin daha Şah İsmail zamanında defalarca top ve tüfek kullanmalarına ilişkin bilgiler bulunmaktadır.¹⁷⁰ Safevî ordusunda ateşli silahların fazla yaygın olmaması bu ordunun hızlı hareket eden ve çabuk yer değiştiren atlı birliklerden oluşmasından kaynaklanıyordu. Ateşli silahlar için gereken yaya birlikleri atlı ordunun hız ve çabukluk gibi avantajlarını yok edebilirdi. İşte bu sebepten dolayı Safevî ordusu uzak seferlerde ve meydan savaşlarında değil, esas itibarıyla sokak çatışmalarında ve kale kuşatmalarında ateşli silah kullanıyordu. Bundan

¹⁶⁵ Anonim, 'Âlemârâ-yı Safevî, s.484; Anonim, Mürşid-nâme, vr.138b.

¹⁶⁶ Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.590; Anonim, 'Âlemârâ-yı Safevî, s.569.

¹⁶⁷ Yakub Mahmudov, "Noviy sbornik dokumentov po istorii Sefevidskogo gosudarstva (Şah İsmail I v "Dnevnikax" Marino Sanudo)", İzvestiya Akademii Nauk Azerbaydjanskoy SSR (seriya istorii, filosofii I prava), Baku, 1986, No. 1, s.61-62.

¹⁶⁸ Anonim, 'Âlemârâ-yı Safevî, s.77; Grey, a.g.e., p.115; Gündüz, Seyyahların Gözüyle, s.94; Salih Özbaran, Portekizli Seyyahlar İran, Türkiye, Irak, Suriye ve Mısır Yollarında, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2007, s.36.

¹⁶⁹ Efendiyev, Azerbaycan, s.379.

¹⁷⁰ Kummî, a.g.e., s.72; Handemir, a.g.e., s.479; Bicen, a.g.e., s.242,259; Rumlu, a.g.e., s.1066,1076; Emir Mahmud b. Handemir, a.g.e., vr.101a; Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.64,138,224,328,420,542; Anonim, 'Âlemârâ-yı Safevî, s.67,272,335,519; Grey, a.g.e., p.153; Gündüz, Seyyahların Gözüyle, s.138; Efendiyev, Azerbaycan, s.379; Rudi Matthee, "Unwalled Cities and Restless Nomads: Frearms and Artillery in Safavid Iran", Pembroke Persian Papers. Vol. IV: Safavid Persia. Ed. By Charles Melville. I.B. Tauris & Co Ltd., London & New York, 1996, p.391.

Namıg Musalı

başka, Şah İsmail ve Kızılbaşların büyük çoğunluğu ateşli silahlardan istifadeyi korkaklık ve namertlik olarak görmekteydiler.¹⁷¹

Safevî ordusu onluk sayı sistemi esasında şekillendiğinden dolayı subaylara binbaşı, yüzbaşı gibi askerî rütbeler veriliyordu.¹⁷² Şah İsmail zamanında Şirvanşahlara, Akkoyunlulara, Şeybanîlere, Osmanlılara, Gürcü prenslerine, Kürt emirlerine vd. karşı operasyonlar yürütmüş Kızılbaş birlikleri kendilerini yüksek savaş becerisine sahip bir ordu olarak tanıtmayı başarmışlardı.

5. Safevî Devleti'nin Sosyo-Ekonomik Yapısı

Safevî Devleti tamamen Türk Kızılbaş oymaklarının çabaları sonucunda kurulmuş olup, bu oymakların askerî kuvvetine dayanan bir Türk imparatorluğuuydu. Yarı göçebe Kızılbaş boylarının emirleri bu imparatorluğun en önemli hâkim sınıfını oluşturuyorlardı. İranlı tarihçi A.Tacbahş'ın itirafına göre, “Türkmen reislerinin ve Kızılbaş boylarının yardımıyla çokça başarılarla ulaşılmış olan Şah İsmail onların hepsini önemli mansıplara ve görevlere atamakla memnun kılmış ve sonuç itibariyle Türk kökenli oymakların reisleri İsmail'in eliyle tüm İran'da tam bir kudret ve istibdat ile kendi hâkimiyetlerini kurmuşlardı”.¹⁷³ Ülkenin neredeyse tüm askerî görevlerine Kızılbaş Türkler atanmaktaydı, silahlı kuvvetler tamamen onların kontrolü altındaydı ve imparatorluğun arazisi bu emirler arasında tımar toprakları olarak bölünmüştü.

F.Sümer, Şah İsmail zamanında faaliyette bulunmuş büyük Kızılbaş oymakları arasında Rumlu, Ustaclu, Tekkelü, Şamlu ve Dulkadir aşiretlerinin ismini zikrederken, bunlara nazaran küçük olan oymaklar sırasında Varsak, Çepni, Arapgırlü, Turgutlu, Bozcalu, Ecirlü, Hınıslu, Çemişkezeklü, Kaçar, Karamanlu, Musullu, Pürnek aşiretlerinin ismini belirtmiştir¹⁷⁴. Biz, Safevî dönemi kaynaklarından “Târîh-i Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl” üzerinde yürüttüğümüz doktora çalışmamızda bu kaynağın metninde ismi geçen Kızılbaş oymaklarına mensup emirlerin sayısını şu şekilde belirledik: Ustaclu – 13 emir, Şamlu – 9 emir, kendi bünyesinde Akkoyunlu'dan kalma Musullu, Baharlu, Pürnek vd. gibi boyları birleştiren Türkmen oymağı – 8 emir, Rumlu – 6 emir, Tekkelü – 6 emir, Kaçar – 5

¹⁷¹ Bicen, a.g.e., s.504; Anonim, ‘Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.523; Anonim, ‘Âlemârâ-yı Safevî, s.489; Efendiyev, Azerbaycan, s.93; Nasrullah Felsefî, Zindegî-i Şâh ‘Abbâs-ı Evvel, I. c., İntişârât-ı Keyhân, Tahran, 1334, s.175; Savory, Iran, p.44; Şahin Mustafayev, “Orta Çağın Payızında” Türklerde Cengaverlik İdeali”, Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Z.M.Bünyadov adına Şarkşinaslık Enstitüsü'nün İlmî Araştırmaları, Cilt: VII, Sayı: 3-4, Bakü, 2005, s.213.

¹⁷² Anonim, Mürşid-nâme, vr.15a; Anonim, ‘Âlemârâ-yı Safevî, s.141.

¹⁷³ Ahmed Tacbahş, İran der Zamân-ı Safeviyye, İntişârât-ı Cihân, Tebriz, 1340, s.38.

¹⁷⁴ Sümer, Safevî, s.43-56.

Namıg Musalı

emir, Afşar – 4 emir, Dulkadir – 4 emir, Talış¹⁷⁵ – 4 emir, Karamanlu – 3 emir, Varsak – 3 emir, Kıpçak – 1 emir. Böylece, ismi geçen eserde I. Şah İsmail döneminde toplam 12 Kızılbaş oymağından 66 emirin ismi zikredilmiştir.¹⁷⁶

Konargöçer boyların emirlerinin yanı sıra üst düzey Şii din adamları, sivil bürokrasi temsilcileri ve toprak sahibi olan yerleşik yerel asilzadeler üst tabakanın diğer gruplarını oluşturmaktaydılar.¹⁷⁷ Bu grupların arasında da çok sayıda Azerbaycan Türkleri vardı. Örneğin, Şah İsmail döneminin din adamları arasında Mevlana Ahmed Erdebilî, Şihâbeddin Abdullah Lale, Emir İsmail Tebrizî Şenb-i Gazanî, sivil bürokrasi temsilcileri arasında Emir Zekeriyya Keçeci Tebrizî, Hoca Celaledin Cihanşahî Tebrizî, Hoca Atik Ordubadî ve diğer Azerbaycan Türklerini görebiliyoruz. İranlı bilgin A.Kesrevî'nin tespitine göre, "Safevîler zamanında emirler ve sipahiler Türk olduklarından dolayı sarayda da Türkçe konuşuluyordu, padişahlar kendileri de hatta Avrupalı elçiler ve seyyahlarla Türkçe sohbet ediyorlardı ve Fars dillileri kâtiplik ve finans işlerinden başka diğer bir göreve atamıyorlardı".¹⁷⁸ Genellikle Farslar veya kaynaklarda belirtildiği gibi Tacikler, Safevî Devleti bünyesinde bağımlı ve itaatkâr durumdaydılar.¹⁷⁹

I. Şah İsmail yönetime geldikten sonra hazinenin doldurulması, ülkenin berbat durumda olan tarım ekonomisinin, zanaatın ve ticaretin canlandırılması gayesine yönelik olan ve devletin merkezileştirilmesi çabalarını kapsayan bir iç politika izlemekteydi.¹⁸⁰ Safevî kaynakları genelde Şah İsmail'in halkla iyi davranmasından övgüyle söz ediyor ve onun halka yönelik politikasını olumlu değerlendiriyorlar.¹⁸¹ Şah'ın fermanıyla bazı bölgelerin vergi yükü hafifletilmişti.¹⁸² I. Şah İsmail

¹⁷⁵ Safevî ordusundaki Talış aşireti Türk Moğol kökenli bir oymaktır ve onları İranî lehçelerden birinde konuşan şimdiki Talışlarla karıştırmak doğru değildir. Bkz.: Javanshir, a.g.t., s.589-590.

¹⁷⁶ Musalı, I. Şah İsmail, s.347,374,389-390.

¹⁷⁷ Abulhasan Rahmanî, "Târîh-i 'Âlemârâ-yı 'Abbâsî" kak istoçnik po istorii Azerbaydjana, İzdatelstvo Akademii Nauk, Bakü, 1960, s.140.

¹⁷⁸ Ahmed Kesrevî, Azerî yâ Zebân-ı Bâstân-ı Azerbâygân. Matbaa-i Şürevî, Tahran, 1304, s.25-26.

¹⁷⁹ Petruşevsky, Oçerki, s.70.

¹⁸⁰ Efendiyev, Obrazovaniye, s.97.

¹⁸¹ Petruşevsky, İslam, s.372.

¹⁸² Namiq Musalı, "Safevi Şahlarının Ahlat ve Adilcevaz'la İlgili İki Fermanı Üzerine", Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 1, Haziran 2017, s.59-63.

Namıg Musalı

döneminden itibaren on iki hayvanlı Türk takvimi resmî takvim olarak kullanılıyor ve yıllık vergiler bu takvime göre toplanıyordu.¹⁸³

Safevî Devleti'nde hassa, dîvânî, vakıf, mülk ve icma toprakları adlanan 5 esas toprak sahipliği şekli vardı.¹⁸⁴

Hassa – Şah ailesine ait topraklara ve her türlü diğer mülkiyete deniliyordu. Bu mülkiyet Serkâr-ı Hâssa-yı Şerife adlanan kurum tarafından yönetilmekteydi.¹⁸⁵

Dîvânî – Mülkiyet hukuku devlete ait topraklardı. Bu topraklar Serkâr-ı Dîvân adlı kurum tarafından kontrol ediliyordu.¹⁸⁶ Emirlere ve subaylara askerî hizmet karşılığında devlet topraklarından “tiyul” adlanan dirlikler veriliyordu. Tiyul arazisi almış Kızılbaş emiri kendi bölgesinin hâkimi sayılıyordu. İşte bu şekilde Şah İsmail döneminde devletin toprakları Kızılbaş oymaklarının reisleri arasında bölünmüştü. L.Lockhart, Şah İsmail'in bu politikasını şöyle yorumlar: “O, kendisinin H. 907 senesinin başlarında / M. 1501 yılının Temmuz ayında Tebriz'de Azerbaycan Şahı olarak tahta çıkışıyla sonuçlanan savaş sürecindeki başarısını esas itibriyle Tekkelü, Dulkadir, Şamlu, Rumlu, Ustaclu, Afşar, Kaçar ve Varsak gibi büyük Türkmen oymaklarının askerî desteğine borçluydu. Şah İsmail, hizmetlerinin karşılığı olarak bu oymakların reislerine tımar toprakları veriyor ve bu vesile ile feodal sistemin temellerini oluşturuyordu”¹⁸⁷. Tiyul sahipleri topladıkları verginin bir kısmını merkeze vermek zorundaydılar. Arşiv kayıtlarından belli olduğu üzere 1508-1512 yılları arasında eyaletlerdeki tiyullardan Safevî şahının hazinesine dâhil olan gelirlerin bölgelere göre dağılımı şu şekildeydi: Acem Irakı - %23, Horasan – %21, Doğu ve Güneydoğu Anadolu - %17, Azerbaycan - %16, Fars ve Kirman - %12, Arap Irakı ve Kelhur bölgesi - %11¹⁸⁸

Tiyul geçici veya ömürlük olarak veriliyordu. Bazı durumlarda Şah'ın izniyle tiyulun irsî olarak devredilmesi gerçekleşiyordu. Safevî döneminde devlet tarafından feodallere soyurgal adlanan, vergiden muaf kılınan ve irsî mahiyet taşıyan dirliklerin verilmesi pratiği önceki dönemlere

¹⁸³ Bu konuda 923/1517 ve 927/1521 tarihli iki ferman için bkz.: Gottfried Herrmann, "Zwei Erlasse Shah Isma'ls I.", *Archaeologische Mitteilungen aus Iran*, Band 19, 1986, s.287-312.

¹⁸⁴ Petruşevsky, Oçerki, s.78. Efendiyev, Azerbaycan, s.278-279.

¹⁸⁵ Petruşevsky, Oçerki, s.78-80,115.

¹⁸⁶ Petruşevsky, Oçerki, s.79.

¹⁸⁷ Lockhart, *The Fall*, p.19.

¹⁸⁸ Kioumars Ghereghlou, “Cashing in on Land and Privilege for The Welfare of the Shah: Monetisation of Tiyul in Early Safavid Iran and Eastern Anatolia”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Budapest, 2015, Vol. 68 (1), p.94.

Namıg Musalı

nazaran daha az uygulanıyor ve bu tip dirliklerin kapsadığı alan çok daha kısıtlı oluyordu.¹⁸⁹

Vakıf – Dinî sloganlar eşliğinde yönetimi ele geçirmiş Safevî Hanedanı'nın hâkimiyeti zamanında dinî müesseselere, Şii din adamlarına ve hayır kuruluşlarına vakıf arazilerin verilmesi pratiği yaygın duruma gelmişti. Bu dönemde en büyük vakıf kurumları sırasında Azerbaycan'daki Şeyh Safî, Gazan Padişah, Cihanşah ve Hasan Padişah vakıflarını, Meşhed'deki İmam Rıza vakıflarını, Necef'deki Hz. Ali vakıflarını, Kum'da İmam Rıza'nın kız kardeşi Masume Hanım Türbesi'nin vakıflarını zikredebiliriz. Arap Irakı'nın asil seyyidlerinden olan Seyyid Muhammed Kemûne, 1508 yılında Şah İsmail'in Bağdat'ı fethetmesi sonrasında Necef'teki Hz. Ali Türbesi vakıflarının mütevellisi tayin edilmiştir.¹⁹⁰ O, Çaldıran savaşında ölüncüye kadar bu görevi sürdürmüştür. 1506-1511 yıllarına ait arşiv belgeleri Kethüda Siraceddin'in oğlu Hoca Refieddin Muhammed'in Erdebil'deki Şeyh Safî Türbesi vakıflarının mütevellisi görevinde bulunduğunu göstermektedir.¹⁹¹

Mülk – Mülkedârlara (başlıca olarak yerleşik feodallere) ait irsî topraklara deniliyordu. Mülkedâr kendi toprağını satmak, bağışlamak ve kiraya vermek hakkına sahipti.¹⁹²

İcma – Köy topluluklarının mülkiyeti altında bulunan topraklardı.¹⁹³

İç karışıklıkları ortadan kaldıran Şah İsmail'in zamanında merkezî yönetimin güçlenmesi ve iç çekişmelerin azalması tarım ekonomisinin gelişimine sebebiyet verdi¹⁹⁴. Ziraatın yanı sıra hayvancılık da geniş bir biçimde yayılmıştı. İmparatorluğun her tarafına dağılmış olan Kızılbaş oymaklarının başlıca uğraş alanı hayvancılıktı. Herhangi bir Kızılbaş emirine tumar verildiğinde o, oraya kendi oymağıyla birlikte gidiyordu. Bölgenin şehir ve kalelerinde bu oymakların üyelerinden oluşan garnizonlar bulundurulmasına rağmen oymaklar kendi çadırları ve hayvanlarıyla beraber hayvancılığın gelişimi için münasip olan mekânlarda yerleşiyor ve konargöçer yaşam tarzlarını sürdürüyorlardı. Bu konuda V.Minorsky'nin tespitleri dikkat çekicidir: “Türkmenler etraftaki ahaliden ayrı yaşıyorlardı. Onlar kendi hayvan sürüleriyle yaylaklardan kışlaklara göç eden hayvan besleyicileriydiler. Aşiret yapısına sahiptiler ve direkt olarak kendi

¹⁸⁹ Petruşevsky, Oçerki, s.158; Efendiyev, Azerbaycan, s.284-288.

¹⁹⁰ Kazvîni, Lübbü't-Tevârîh, s.406; Anonim, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, s.165.

¹⁹¹ Emâdeddîn Şeyhü'l-Hükemâî, Fihrist-i Esnâd-ı Büka-yı Şeyh Safiyyeddîn-i Erdebîlî, Kitâbhâne-yi Mûze-yo Merkez-i Esnâd-ı Meclis-i Şûrâ-yı İslâmî, Tahran, 1387, s.72-73.

¹⁹² Petruşevsky, Oçerki, s.222-228.

¹⁹³ Efendiyev, Azerbaycan, s.279.

¹⁹⁴ Efendiyev, Azerbaycan, s.272.

Namıg Musalı

reislerinin buyruklarına bağlıydılar. Türkmenlerin milli Fars geleneklerine hiçbir bağlılıkları yoktu. Petrolle su birbirine karışmadıkları gibi, Türkmenler’le Farslar da serbestçe karışmıyorlardı”.¹⁹⁵ Şah İsmail zamanında Safevî Devleti’ne gelmiş Portekiz diplomatı A.Tenreiro’nun Kızılbaş Türklerin iktisadî hayatı ve yaşam tarzına ilişkin gözlemleri V.Minorsky’nin çizdiği bu tabloyu tamamlamaktadır: “Onların hayatları küçükbaş hayvan ve at beslemekle geçiyor... Kadınları çok güzeldir, ipekten mükemmel halı dokuyorlar. Her zaman çadırlarla dolaşıyorlar... Onların her grubu yaklaşık 500-600 çadırdan ibarettir... Her zaman yaz veya kış oldukça iklimi daha iyi olan başka yerlere göç ediyorlar. Biz, Şah’ın tüm arazilerinde ve dağlarında bu halkı gördük... Kırmızı başlık giyiyorlar, Türkçe konuşuyorlar ve kendilerine “kırmızı başlar” anlamına gelen Kızılbaş diyorlar”.¹⁹⁶

Şah İsmail döneminde Safevî Devleti’nin en büyük şehri başkent Tebriz’di. Bu dönemde Tebriz şehrinin 60 bin evden oluştuğuna, yaklaşık 300 bin ahalisinin olduğuna yönelik bilgiler vardır.¹⁹⁷ Safevî yönetimi altında Erdebil, Gence, Nahçıvan, Diyarbakır, Erzurum, Hemedan, Kazvin, İsfahan, Şiraz, Kaşan, Kirman, Meşhed, Herat, Bağdat, Musul vs. gibi diğer önemli şehirler bulunmaktaydı. Safevî şehirlerinin ekonomik hayatında başlıca rol zanaat ve ticarete mahsustur.¹⁹⁸ Şehir yönetiminin başında “daruğa” adlanan memur duruyordu. O, şehirde ve çevresinde düzen ve disiplini kontrol altında tutuyor ve orada yargı görevini da yerine getiriyordu. Daruğa mahiyet itibariyle şehir hayatının tüm alanlarına müdahale hakkına sahipti.¹⁹⁹ Şehirdeki tüm muhafız birlikleri daruğanın komutası altındaydı. Şehir idari teşkilatında önemine göre ikinci şahıs kelânter idi. O, şehrin ekonomik hayatını kontrol ediyordu.²⁰⁰ Şah İsmail döneminde kervanların eşkıya baskınlarından korunması yönünde önlemler alınmış, iç ve dış ticaretin gelişimine katkı sağlanmıştır.²⁰¹

¹⁹⁵ Minorsky, “Tadhkirat al-Muluk”, p.188.

¹⁹⁶ Özbaran, a.g.e., s.36.

¹⁹⁷ Özbaran, a.g.e., s.162; Anonim, ‘Âlemârâ-yı Safevî, s.64.

¹⁹⁸ Karlo Kutsiya, Sotsialno-ekonomičeskaya struktura i sotsialnaya borba v gorodax Sefevidskogo İrana, Metsniyereba, Tbilisi, 1990, s.50; Mikail Geydarov, Goroda i gorodskoye remeslo Azerbaydjana XIII-XVII vv. Remeslo i remeslenniye tsentri, İzdatelstvo Elm, Baku, 1982, s.110.

¹⁹⁹ Kutsiya, a.g.e., s.105.

²⁰⁰ Anonim, ‘Âlemârâ-yı Şâh İsmâ‘il, s.634.

²⁰¹ Musalı, I. Şah İsmail, s.368.

Namıg Musalı

Sonuç

Safevî Devleti, kuruluşundan itibaren feodal bir yapıya sahip olan teokratik monarşi şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Siyasi ve manevi iktidarı elinde tutan Şah İsmail, sadece padişah olmakla kalmayıp, hem de mürşid-i kâmil statüsüne sahipti. “Olağanüstü güçlere sahip kutsal şah” kültürüne ilişkin mesyanik inanın Çaldıran savaşı neticesinde sarsılmasına ve devlet ideolojisinin zamanla aşırılıktan kaçınarak resmî Şiilik görüşüne doğru kaymasına rağmen Safevî şahları kendi atalarının tarikat geleneğinden miras olarak aldıkları manevi önder konumunu daha uzun süre muhafaza edeceklerdi.

Şah'ın yardımcısı olan vekâlet makamının yanı sıra Safevî devlet teşkilatında bir sıra askerî (emirü'l-ümerâ, korcubaşı, alemnarbaşı, tevaçıbaşı, avcıbaşı vs.), mülki (vezir, mühürdâr, sofracıbaşı, müstevfî, münşî, nâzır-ı büyûtât, pervaneci, kitâbdâr, müneccimbaşı vs.) ve dinî (sadr, halifetü'l-hulefâ, kadı, şeyhü'l-islâm vs.) görevler bulunmaktaydı. Şah hanedanının yanı sıra konargöçer Kızılbaş boylarının, sivil bürokrasinin ve dinî makamların üst düzey temsilcileri ülkenin yönetici sınıfını oluşturmaktaydılar. Bunlardan başka, devlet katında hizmet etmeyen, fakat toprak sahibi olan yerleşik feodaller de elit zümre içinde yer almaktaydılar.

- I. Şah İsmail döneminde Safevî devlet ve toplum yapısının kendinden önce aynı coğrafyada var olmuş düzenin mantıklı bir devamı olduğunu söyleyebiliriz. Bu dönemde konargöçer boyların silahlı gücüne dayalı olarak çadırdan yönetilmiş klasik Türk devletlerine özgü karakter çizgiler taşıyan genç Safevî Devleti, iki yüz yılı aşkın zengin tecrübesiyle çok gelişmiş bir devlet yapısı oluşturan Osmanlı'ya nazaran daha basit bir idari teşkilata sahipti. Eski geleneklere dayalı Safevî devlet teşkilatının ve ordusunun rekabet ve savaş içinde olduğu yenilikçi Osmanlı devlet teşkilatı ve ordusu karşısında eksikliği tüm XVI. yüzyıl boyunca hissedilerek Safevîleri yeni açılımlara itecek ve I. Şah Abbas'ın reformlarına yol açacaktır. Bu bağlamda Çaldıran savaşı Şah'ın ve Kızılbaşların maceracı hayalleriyle süslenmiş romantik bir dönemin feci sonu olmaktan ziyade Safevî devlet teşkilatı açısından büyük değişimleri beraberinde getirecek zorlu ve zorunlu bir sürecin tatsız başlangıcıydı.

Kaynakça

ABBASLI, Mirza, 1981, Şah İsmail Hatâî'nin Ömür Yolu Minyatürlerde, Işık Neşriyatı, Bakü.

ALLOUCHE, Adel, 2001, Osmanlı – Safevî İlişkileri: Kökenleri ve Gelişimi (çeviren: A.Emin Dağ), Anka Yayınları, İstanbul.

ANONİM, 1350, 'Âlemârâ-yı Safevî (be kûşîş-i Yedullah Şükrî), Bünyâd-ı Ferheng-i Îrân, Tahran.

ANONİM, 1349, 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl (ba mukaddime yü tashîh ü ta'lik-i Asgar Muntazır Sâhib), Büngâh-ı Tercüme ve Neşr-i Kitâb, Tahran.

ANONİM, Mürşid-nâme (Târîh-i 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl), Yazma Nüsha, İran İslâmî Şûrâ Meclisi Kütüphanesi, No. 9421.

ANONİM, Târîh-i 'Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl, Yazma Nüsha, Rıza Abbasî Müzesi, No. 600.

ARJOMAND, Said Amir, 2016, "Safevî Dönemi İran'ında Dinî Taşkınlık (Gulüvv), Sufilik ve Sünnilik (1501-1722)", Çeviren: Namiğ Musalı, Cappadocia Journal of History and Social Sciences, Vol. 7, Ahlen, s.160-195.

ASKER, Efzeleddin ve KIPÇAK, Memmedali, 1996, Türk Savaş Sanatı, Yazıcı Neşriyatı, Bakü.

ALİYAROV, Süleyman vd., 1989, Azerbaycan Tarihi Üzre Kaynaklar, Azerbaycan Devlet Üniversitesi Neşriyatı, Bakü.

BACQUE-QRAMMONT, Jean Louis, 1987, "Padişah ve Şah: XVI. Yüzyıl Başımda İyi Bilinmeyen Diplomatik Oyunlar Hakkında", Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt: 2, Samsun, s.32-41.

BANANI, Amin, 1978, "Reflections on the Social and Economic Structure of Safavid Persia at Its Zenith", Iranian Studies, Vol. XI, p.57-81.

BAUSANI, Alessandro, 1971, The Persians from the Earliest Days to the Twentieth Century (translated from the Italian by J.B.Donne), Elek Books Ltd., London.

BAYAT, Oruc Bey, 1988, Kniga Orudj-beka Bayata – Don Juana Persidskogo (perevod s angliyskogo na russkiy O.A.Efendiyeva i A.M.Farzaliyeva), Yazıcı, Baku.

Namıg Musalı

BAYRAMLI, Zabil, 2015, Azerbaycan Safevîler Devletinin Kuruluşu ve İdare Olunmasında Türk Kızılbaş Ayanlarının Rolü, Avrupa Neşriyatı, Bakü.

BİCEN, 1986, Cihângüşâ-yı Hâkân (Târîh-i Şâh İsmâ'îl), Mukaddime ve peyvesthâ A.Muztarr, Merkez-i Tahkikât-ı Fârsî-i İrân ve Pâkistân, İslâmâbâd.

BİLGİN, Abdüsselam, 2007, Adâ'î-yi Şîrâzî ve Selim-nâmesi (inceleme, metin, çeviri), Türk Tarih Kurumu, Ankara.

BRAUN, Helmut, 1969, "Iran under the Safavids and in the 18-th Century", The Muslim World: A Historical Survey, Part III: The Last Great Muslim Empires, Translated and Adapted by F.R.C.Bagley, Brill, Leiden, p.181-219.

BROWNE, Edward Granville, 1924, A History of Persian Literature in Modern Times (A.D.1500-1924), Cambridge University Press, Cambridge.

BRUMMETT, Palmira, 1996, "The Myth of Shah Ismail Safavi: Political Rhetoric and 'Divine' Kingship", Medieval Christian Perceptions of Islam, Ed. by J. V. Tolan, Routledge, London, p.331-359.

CÜNÂBEDÎ, Mirzâ Bey, 1378, Ravzatü's-Safeviyye (be kûşîş-i Gulâm Rıza Tabâtabâyî Mecd), İntişârât-ı Danişgâh-ı Tahran, Tahran.

ÇELENK, Mehmet, 2005, XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Safevî Şiiliği, Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.

DAVRIJETSI, Arakel, 1973, Kniga istoriy (perevod, predisloviye i kommentariy L.A.Xanlaryan), İzdatelstvo Nauka, Moskva.

DOERFER, Gerhard, 1987, "İran'da Türkler", Türk Dili (Türk Dil Kurumu Yayını), Sayı: 431, s.242-251.

DUGLÂT, Mirzâ Muhammed Haydar, 1383, Târîh-i Reşîdî (tashîh: 'Abbâskuli Gaffârîferd), Mîrâs-ı Mektûb, Tahran.

EFENDİYEV, Oktay, 1961, Obrazovaniye azerbaydjanskogo gosudarstva Sefevidov v naçale XVI veka, İzdatelstvo Akademii Nauk, Baku.

EFENDİYEV, Oktay, 1975, "Le Rôle des Tribus de Langue Turque dans la Création de l'état Séfévide", Turcica, Tome VI, Paris-Strasbourg, p.24-33.

Namıg Musah

EFENDİYEV, Oktay, 2018, Azerbaycan Safevî Devleti (16. Yüzyıl), Çeviren: Ali Asker, Teas Press, İstanbul.

EMİR MAHMUD b. Handemir, Târîh-i Şâh İsmâ'îl ve Şâh Tahmasb, Yazma Nüsha, British Museum, Or. 2939.

ENSÂRÎ, Muhammed Refî (Müstevfi'l-Memâlik), 1380, “Destûrû'l-Mülûk” (be kûşîş-i Muhammed Takî Dânişpejûh ve İrec Afşar), Defter-i Târîh: Mecmua-i Esnâd ü Menâbe-i Târîhî be kûşîş-i İ.Afşar. I. c. Bünyâd-ı Mevkûfât-ı Dr. Mahmûd Afşâr, Tahran, s.475-621.

FARZALİYEV, Şahin, 1983, Azerbaycan XV-XVI. Asırlarda (Hasan Bey Rumlu'nun “Ahsenü't-Tevârîh” eseri üzre), Elm Neşriyatı, Bakü.

FELSEFÎ, Nasrullah, 1334, Zindegî-i Şâh 'Abbâs-ı Evvel, I. c., İntişârât-ı Keyhân, Tahran.

FELSEFÎ, Nasrullah, 1342, Çend Makale-i Târîhî ve Edebî, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, Tahran.

FOLTZ, Richard, 2016, Iran in World History, Oxford University Press, London.

GANDJEI, Tourkhan, 1991, “Turkish in the Safavid Court of Isfahan”, Turcica, Vol. 21-23, Paris, p.311-318.

GHEREGHLOU, Kioumars, 2015, “Cashing in on Land and Privilege for The Welfare of the Shah: Monetisation of Tiyûl in Early Safavid Iran and Eastern Anatolia”, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest, Vol. 68 (1), p.87-141.

GEYDAROV, Mikail, 1982, Goroda i gorodskoye remeslo Azerbaydjana XIII-XVII vv.: remeslo i remeslenniye tsentri, İzdatelstvo Elm, Bakü.

GEYDAROV, Mikail, 1987, Sotsialno-ekonomiçeskiye otnoşeniya i remeslenniye organizatsii v gorodax Azerbaydjana v XIII-XVII vv., İzdatelstvo Elm, Bakü.

GOLDEN, Peter B., 1992, An Introduction to the History of the Turkic Peoples, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.

GÖRKAŞ, İrfan, 2009, “Şah İsmail Hatâyî'nin ‘Pir ü Sultan-ı Âlem’ Fikri ve ‘Kızıl Taç’ Simgesi”, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, Sayı: 49, Ankara, s.125-155.

Namıg Musalı

GREY, Charles (transl. & ed.), 1873, Travels of Venetians in Persia: A Narrative of Italian Travels in Persia in the 15-th and 16-th Centuries, Hakluyt Society, London.

GÜNDÜZ, Tufan (çev.), 2006, Uzun Hasan – Fatih Mücadelesi Döneminde Doğu’da Venedik Elçileri (Katerino Zeno ve Ambrogio Contarini’nin Seyahatnameleri), Yeditepe Yayınevi, İstanbul.

GÜNDÜZ, Tufan (çev.), 2007, Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar (Giovanni Maria Angioiello, Venedikli bir tüccar ve Vincenzo D’Alessandri’nin seyahatnameleri), Yeditepe Yayınevi, İstanbul.

GÜNDÜZ, Tufan, 2010, Son Kızılbaş Şah İsmail, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.

HÂNDEMİR, Gıyâseddîn b. Humâmeddîn el-Hüseynî, 1380, Târîh-i Habîbü’s-Siyer (bâ mukaddime-i Celâleddîn Hümâyî), IV. c., İntişârât-ı Hayyâm, Tahran.

HANEDA, Masashi, 2009, “Safevî Şah Qvardiyasının Tekamülü” terc. Ahmed Quliyev, Şah İsmail Hatâî (X Ümumrespublika İlmî-praktik Konferansının Müzakereye Takdim Olunmuş Materyalleri), MBM, Bakü, s.127-148.

HATÂÎ, Şah İsmail, 1975, Eserleri (tertip, mukaddime, lugat ve izahlar: Azizağa Memmedov), I. c., Azernesr, Bakü.

HAYDAR ÇELEBİ, 1976, Haydar Çelebi Ruznâmesi (haz. Yavuz Senemoğlu), Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul.

HEREVÎ, Emir Sadreddin İbrahim Emînî, 1383, Fütûhât-ı Şâhî (tashîh ü ta’lîk ü tevzîh ü izâfât: Muhammed Rızâ Nasîrî), Encümen-i Âsâr ve Mefâhîr-i Ferhengî, Tahran.

HERRMANN, Gottfried, 1986, "Zwei Erlasse Shah Isma'îls I.", Archaeologische Mitteilungen aus Iran, Band 19, s.287-312.

HEYDERLİ, Günay, 2017, “XVI. Asır Avrupa Menbelerinde Sufî Şah Obrazı”, I International Scientific Conference Young Researches, Vol. 2. Baku, s.1109-1110.

HÜSEYNÎ, Hürşâh b. Kubâd, 1379, Târîh-i İlçî-yi Nizâmşâh (tashîh, tahşîye, tevzîh ve izâfât: Muhammed Rızâ Nasîrî ve Kuyiçi Hanedâ). Encümen-i Âsâr ve Mefâhîr-i Ferhengî, Tahran.

Namıg Musalı

JACKSON, Peter and LOCKHART, Laurence (ed.), 1986, The Cambridge History of Iran, Vol. VI: The Timurid and Safavid Periods, Cambridge University Press, Cambridge.

JAVANSHIR, Babak, 2007, İran'daki Türk Boyları ve Boy Mensubu Kişiler (Safevî dönemi – I Şah Tahmasb hâkimiyetinin sonuna kadar / 1576), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul.

KÂCÂR, İmamkulu b. Bediüzzaman, Târîh-i Vakâyi-i Şâh-ı Safevî-nejâd es-Sultân Şâh İsmâ'îl Bahâdır Hân, Yazma Nüsha, İran İslâmî Şûrâ Meclisi Kütüphanesi, No. 6314.

KANAKERTSİ, Zakariy, 1969, Xronika (perevel M.O.Darbinyan-Melikyan), İzdatelstvo Nauka, Moskva.

KASIMOV, Xeyirbey, 1997, “Safevîler Devrinde Dinin Mevkii ve Rolüne Dair”, Şah İsmail ve Onun Devri (beynelhalk konferans), Hazar Üniversitesi Neşriyatı, Bakü, s.75-76.

KASIMOV, Xeyirbey, 2008, Orta Asırlarda Azerbaycan Medeniyeti, Aspoliqraf Neşriyatı, Bakü.

KAZVÎNÎ, Budak Münşî, 1378, Cevâhirü'l-Ahbâr (mukaddime-yü tashîh ü ta'likât: Muhsin Behrâmnejâd), İntişârât-ı Mîrâs-ı Mektûb, Tahran.

KAZVÎNÎ, Yahyâ b. Abdüllatîf, 1363, Lübbü't-Tevârîh (be hatt-ı Muhammed Bâkır Nîrûmend), İntişârât-ı Bünyâd-ı Gûyâ, Tahran.

KERÎMÎ, Ali Rızâ, 1379, “Vezâret der Devre-i Safeviyye”, Mecelle-i Hükûmet-i İslâmî, şomâre-i XV, s.277-287.

KESREVÎ, Ahmed, 1304, Azerî yâ Zebân-ı Bâstân-ı Azerbâygân, Matbaa-i Şûrevî, Tahran.

KILIÇ, Remzi, 2006, Kanunî Devri Osmanlı – İran Münasebetleri (1520-1566), İQ Kültür Yayıncılık, İstanbul.

KOLEKTİF, 2009, Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, III. c., Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Nizamî adına Edebiyat Enstitüsü, Elm Neşriyatı, Bakü.

KULİZADE, Zümrüd, 1992, İz istorii azerbaydjanskoy filosofii VII-XVI vv., Azerneşr, Baku.

Namıg Musalı

KUMMÎ, Kadı Ahmed b. Şerefeddin el-Hüseyn el-Hüseynî, 1383, Hulâsatu't-Tevârîh (tashîh: İhsan İşrâkî), I. c., İntişârât-ı Danişgâh-ı Tahran, Tahran.

KUŞOĞLU, Mehmet Oğuzhan, 2012, Sâdıkî-yi Kitabdar'ın Mecmaü'l-Havâs Adlı Eseri, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

KUTSİYA, Karlo, 1990, Sotsialno-ekonomičeskaya struktura i sotsialnaya borba v gorodax Sefevidskogo İrana, Metsniyereba, Tbilisi.

LAMBTON, Ann, 1953, Landlord and Peasant in Persia, Oxford University Press, London.

LAMBTON, Ann, 1981, State and Government in Medieval Islam: An Introduction to the Study of Islamic Political Theory, Oriental Series, London.

LOCKHART, Laurence, 1958, The Fall of the Safavi Dynasty and Afghan Occupation of Persia, Cambridge University Press, Cambridge.

LOCKHART, Laurence, 2016, “Safevî Döneminde İran Ordusu”, Çev. İlker Külbilge, Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi, Sayı: II/2, İzmir, s.177-188.

MAHMUDOV, Yakub, 1986, “Noviy sbornik dokumentov po istorii Sefevidskogo gosudarstva (Şah İsmail I v “Dnevnikax” Marino Sanudo)”, İzvestiya Akademii Nauk Azerbaydjanskoy SSR (seriya istorii, filosofii i prava), No. 1, Baku, s.59-63.

MAHMUDOV, Yakub, 1991, Vzaimootnoşeniya gosudarstv Akkoyunlu i Sefevidov s zapadno-yevropeyskimi stranami, İzdatelstvo Bakinskogo Universiteta, Baku.

MATTHEE, Rudi, 1996, “Unwalled Cities and Restless Nomads: Firearms and Artillery in Safavid Iran”, Pembroke Persian Papers, Vol. IV: Safavid Persia, Ed. by Charles Melville, I.B. Tauris & Co Ltd., London & New York, p.389-416.

MEMMEDOVA, Şükufe, 1991, “Hulâsatü't-Tevârîh” Azerbaycan Tarihinin Menbeyi Kimi, Elm Neşriyatı, Bakü.

MEŞKÛR, Muhammed Cevâd, 1349, Nezerî be Târîh-i Azerbaycan, Encümen-i Âsâr-ı Millî, Tahran.

Namiğ Musalı

MINORSKY, Vladimir, 1940, “The Middle East in the Western Politics in 13-th, 15-th and 17-th Centuries”, Journal of Royal Asiatic Society, Vol. XXVII, London, p.427-461.

MINORSKY, Vladimir, 1942, “The Poetry of Shah Ismail I”, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, Vol. X, Part 4, London, p.1006a-1053a.

MINORSKY, Vladimir, 1943, “Tadhkirat al-Muluk”: A Manual of Safavid Administration circa 1137 / 1725, Luzac & Co., London.

MINORSKY, Vladimir, 1964, Iranica: 20 Articles, Publications of the University of Tehran, Tehran.

MİRZÂ SEMÎÂ, 1368, Tezkiretü'l-Mülûk (be kûşîş-i Seyyid Muhammed Debîrsiyâkî), İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahran.

MUHAMMED RIZA ve ABDÜLCEMİL NASÎRÎ, 1392, Ferheng-i Nasîrî (be kûşîş-i Hasan Cevâdî ve Williem Floor), Kitâbhâne, Mûze ve Merkez-i Esnâd-ı Şûrâ-yı İslâmî, Tahran.

MUSALI, Namiğ, 2011, I. Şah İsmail'in Hâkimiyeti (“Târîh-i Âlemârâ-yı Şâh İsmâ'îl” eseri esasında), Elm ve Tahsil Neşriyatı, Bakü.

MUSALI, Namiğ, 2017, "Safevi Şahlarının Ahlat ve Adilce vaz'la İlgili İki Fermanı Üzerine", Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 1, s.55-70.

MUSEVÎ, Tağı, 1977, Orta Asır Azerbaycan Tarihine Dair Farsdilli Senedler (XVI-XVIII. Asırlar), Elm Neşriyatı, Bakü.

MUSTAFAYEV, Şahin, 2005, “Orta Çağın Payızında Türklerde Cengaverlik ideali”, Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Z.M.Bünyadov adına Şarkşinaslık Enstitüsü'nün İlmî Araştırmaları, Cilt: VII, Sayı: 3-4, Bakü, s.205-215.

NADJAFLI, Tofiq, 2017, “O flagax azerbaydjanskogo gosudarstva Sefevidov”, Geostrategiya, No. 02 (28), Baku, s.19-24.

NASÎRÎ, Mirzâ Ali Naki, 1371, Elkâb ü Mevâcib-i Devre-i Selâtîn-i Safeviyye (Tashîh: Yusuf Rahimli), İntişârât-ı Dânişgâh-ı Firdevsî, Meşhed.

NOVOSELTSEV, Anatoliy Petroviç, 1999, “Gosudarstvo Sefevidov v XVI – naçale XVIII vv.”, İstoriya Vostoka v şesti tomax (glavniy redaktor: R.B.Rıbakov), Tom III, Vostlit, Moskva, s.99-119.

Namıg Musalı

ÖZBARAN, Salih, 2007, Portekizli Seyyahlar İran, Türkiye, Irak, Suriye ve Mısır Yollarında, Kitap Yayınevi, İstanbul.

PETRUŞEVSKY, İlya Pavloviç, 1949, “Azerbaydjan v XVI-XVII vekax”, Sbornik statey po istorii Azerbaydjana, Vıpusk I, İzdatelstvo Akademii Nauk, Baku, s.225-298.

PETRUŞEVSKY, İlya Pavloviç, 1949, Oçerki po istorii feodalnıx otnoşeniy v Azerbaydjane i Armenii v XVI – naçale XIX vv., İzdatelstvo Leningradskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Leningrad.

PETRUŞEVSKY, İlya Pavloviç, 1966, İslam v İrane v VII-XV vekax, İzdatelstvo Leningradskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Leningrad.

RAHMANÎ, Abulhasan, 1960, “Târîh-i ‘Âlemârâ-yı ‘Abbâsî” kak istoçnik po istorii Azerbaydjana, İzdatelstvo Akademii Nauk, Baku.

ROEMER, Hans Robert, 2006, “Kızılbaş Türkmenler: Safevî Teokrasisinin Kurucuları ve Kurbanları”, Çev. Harun Yıldız, Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, Sayı: 38, Ankara, s.81-92.

ROHRBORN, Klaus Michael, 1966, Provinzen und Zentralgewalt Persiens im 16 und 17 Jahrhundert, Walter de Gruyter & Co., Berlin.

ROUX, Jean-Paul, 2007, Türklerin Tarihi: Pasifik’ten Akdeniz’e 2000 Yıl, Çevirenler: Aykut Kazancıgil ve Lale Arslan-Özcan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

RUMLU, Hasan Bey, 1389, Ahsenü’t-Tevârîh (tashîh ve tahşiyeye: Abdü’l-Hüseyn Nevâî), II. c., İntişârât-ı Esâtîr, Tahran.

SAVORY, Roger, 1960, “The Principial Offices of the Safavid State During the Reign of Ismail I”, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, Vol. XXIII, London, p.91-105.

SAVORY, Roger, 1974, “The Safavid State and Polity”, Iranian Studies, Vol. VII, p.179-212.

SAVORY, Roger, 1976, “Some Reflections on Totalitarian Tendencies in the Safavid State”, Der Islam, Band 53, Berlin, p.226-241.

SAVORY, Roger, 1980, Iran under the Safavids, Cambridge University Press, Cambridge.

SERVER, Gulam, 1384, Târîh-i Şâh İsmâ‘îl, (tercüme: Muhammed Bâkır Ârâm ve Abbaskulu Gaffârîferd), Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, Tahran.

Namıg Musalı

SMITH, John Masson, 1978, “Turanian Nomadism and Iranian Politics”, Iranian Studies, Vol. XI, p.57-81.

SÜMER, Faruk, 1999, Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, TTK, Ankara.

ŞAH İSMAİL, 2017, Hatâyî Dîvânı (haz. Muhsin Macit), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul.

ŞEYBÂNÎ, Nizâmeddîn Mücir, 1346, “Ceng-i Şâh İsmâ‘îl-i Safevî bâ Ozbekân”, Berresihâ-yı Târihî, sâl-i dovvom, şomâre-yi dovvom, Tahran, s.45-62.

ŞEYHÜ’L-HÜKEMÂÎ, Emâdeddîn, 1387, Fihrist-i Esnâd-ı Büka-yı Şeyh Safiyyeddîn-i Erdebîlî, Kitâbhâne, Mûze ve Merkez-i Esnâd-ı Meclis-i Şûrâ-yı İslâmî, Tahran.

ŞİRÂZÎ, Hâce Zeynelabidin Ali Abdi Bey, 1996, Tekmiletü’l-Ahbâr (Fars dilinden tercüme, mukaddime ve şerhler: Ebülfez Rahimli), Elm Neşriyatı, Bakü.

ŞÜKÜROV, Gıyas, 2009, “Safevîlerde Av Geleneğinin Oluşumu ve I. Şah İsmail Dönemi Av Merasimleri”, Acta Turcica, Yıl: 1, Sayı: 1, s.56-71.

ŞÜKÜROVA, Rahile, 2006, Ebû Bekr Tehrânî ve Onun “Kitâb-ı Diyârbekriyye” Eseri, Bayrak Yayınevi, İstanbul.

TÂCBAHŞ, Ahmed, 1340, İnan der Zamân-ı Safeviyye, İntişârât-ı Cihân, Tebriz.

TAPPER, Richard, 1374, “The Shahsevan in the Safavid Era”, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, Vol. XXXVII, London, p.321-340.

TAŞ, Kenan Ziya, 1999, Osmanlılarda Lalalık Müessesesi, Tuğra Ofset, İsparta.

TERBİYET, Muhammed Ali, 1987, Dânişmendân-ı Azerbaycan (Fars dilinden tercüme edenler: İsmail Şems ve Qafar Kendli), Azernesr, Bakü.

TÜRKMAN, İskender Bey Münşi, 2009, Târih-i ‘Âlemârâ-yı ‘Abbâsî, I. c. (Farsçadan tercümenin, önsözün, şerhlerin ve göstericilerin müellifleri: O.Efendiyev ve N.Musalı), Tahsil Neşriyatı, Bakü.

VELİYEVA, Zülfiye, 2007, Safevî Devlet Teşkilatı (Tezkiretü’l-Mülük’e göre), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Namıg Musalı

WOOD, Barry, 2017, "The Battle of Chalderan: Official History and Popular Memory", Iranian Studies, Vol. 50, Issue 1, p.79-105.

YILDIRIM, Rıza, 2008, Turkomans Between Two Empires: The Origins of The Qizilbash Identity in Anatolia (1447-1514), A Ph.D. Dissertation, The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University, Ankara.

YILDIRIM, Rıza, 2012, "Kızılbaşların (Alevilerin) Gözünde Şah İsmail Kimdi?", II. Uluslararası Tarihten Bugüne Alevilik Sempozyumu, Cem Vakfı Ankara Şubesi Yayınları, Ankara, s.85-98.

ZERİNEZADE, Hasan, 1962, Fars Dilinde Azerbaycan Sözleri (Safevî Devri), İlimler Akademisi Neşriyatı, Bakü.